

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича
Філософсько-теологічний факультет

Кафедра філософії та культурології

Грищук Роман Романович

ІСТОРИЧНІ ПЕРЕДУМОВИ СТАНОВЛЕННЯ
ХРИСТИЯНСЬКОЇ ПЕДАГОГІКИ ПЕРІОДУ ПАТРИСТИКИ:
ФУНДАМЕНТАЛЬНІ ПРИНЦИПИ ТА ВИХОВНИЙ ПОТЕНЦІАЛ

Науковий керівник:

д. іст. н., професор,
перший проректор ЧНУ
імені Ю. Федьковича
Василь БАЛУХ

Рецензент: _____

До захисту допущено

Протокол кафедри КРТ № _____

від « _____ » « _____ » 20 _____ р.

Зав. кафедрою _____ О.Рупташ

Чернівці: ЧНУ – 2022

ЗМІСТ

ВСТУП	3
Розділ 1. ІСТОРИКО-БОГОСЛОВСЬКІ ЗАСАДИ НАУКОВОЇ КОНЦЕПТУАЛІЗАЦІЇ ХРИСТІЯНСЬКОЇ ПЕДАГОГІКИ	10
1.1. Ідейно-ціннісне та дидактичне обґрунтування змісту і завдань педагогіки в святоотцівській писемній традиції	10
1.2. Еволюція церковно-богословського трактування дидактичного потенціалу християнської педагогіки	21
Розділ 2. ХРИСТІЯНСЬКІ АПОЛОГЕТИ Й ОТЦІ ЦЕРКВИ ЯК ТЕОРЕТИКИ ХРИСТІЯНСЬКОЇ ПЕДАГОГІКИ ДОНІКЕЙСЬКОГО ПЕРІОДУ	38
2.1. Євангельська спрямованість християнської дидактики	38
2.2. Трансформація морально-виховного потенціалу християнської педагогіки: обґрунтування євангельського образу учителя й учня	55
Розділ 3. ІНСТИТУАЛІЗАЦІЯ ХРИСТІЯНСЬКОЇ ПЕДАГОГІКИ В «ЗОЛОТУ ДОБУ» ПАТРИСТИКИ	60
3.1. Морально-ціннісна основа і методологічні засади освіти і виховання у творах Отців Церкви	60
3.2. Фундаментальні засади християнської педагогіки та її вплив на сучасну освітньо-виховну парадигму.....	77
ВИСНОВКИ	84
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ	87

ВСТУП

Актуальність теми дослідження. Найважливішими елементами самореалізації особистості, з християнської точки зору, є Богопізнання та Богоуподібнення. Адже тільки так можна досягнути Царство Боже. У святому Письмі часто акцентується увага на тому, що люди гинуть через незнання, яке є причиною їхніх покарань. А не через стихійні, чи інші лиха, які є тільки засобами покарання (Ос. 4, 6).

З цього випливає питання: а які ж саме знання можуть допомогти людині на дорозі до Бога, до досягнення Його Царства? Іоан Богослов пише, що досягнути вічність можна, лише маючи істинні знання про Боговтілення та Викупну Жертву. «Це ж і є життя вічне, щоб знали Тебе Єдиного Істинного Бога і Того, Кого Ти послав, Ісуса Христа.» (Ін. 17, 3).

Усвідомлення цієї істини викликає багато роздумів та пошуків. Адже потрібно зрозуміти, наскільки сучасний освітній процес сприяє наближенню юних душ до Бога. Потрібно визначити способи інтеграції дидактичного досвіду Христової Церкви в освітньо-виховну систему сучасного світу та його викликів.

Пошук відповідей на ці запитання потребує комплексного вивчення основ педагогіки християнства. Дослідження її ментального та морального потенціалу, впливу на формування та виховання культурного та духовного рівня окремої особистості та людства загалом.

Станом на сьогодні ця проблема є дуже актуальною, адже українська система освіти зараз переживає певні реформи. І було б добре, якби на всіх рівнях освітнього процесу відбулося повернення богословських та релігійних доктрин у навчальний та виховний процеси.

В Святому Письмі ми читаємо заклик: «Тож будьте досконалі, як Отець ваш небесний досконалий» (Мт. 5,48). Це означає, що наше прагнення до досконалості повинно виражатись і у формуванні та вихованні морально-зрілих

особистостей, високодуховних та свідомих громадян. Адже тільки в такому випадку можливе національне й духовне відродження нашого народу. Тобто, педагогічний досвід Христової Церкви має бути тією «Євангельською сіллю» в сучасній системі освіти, яка не дасть юним особистостям заблукати та вкаже шлях до Істини та справжнього життя.

Невідомо, чи саме такі мотиви в українських чиновників та освітян, які несуть відповідальність за політику виховання та освіти в нашій країні. Адже саме вони мають владу впроваджувати в процес навчання дисципліни з виховним та релігійно-етичним потенціалом, поступово реформуючи українську систему освіти.

Однак, на жаль, результати не такі радісні, якби хотілося. І це тому, що викладання християнської етики та інших релігійно-богословських предметів здійснюється не фахово, не систематизовано. А підбір викладацького колективу віддали на волю директорів, які так розподіляють навантаження, щоб курси читали вчителі мистецтва, трудового навчання, чи фізичної культури. Часом цю справу доручають вчителям історії чи математики, яким не вистачає годин до повної ставки.

Отже, інтеграція богословських та релігійно-виховних дисциплін у світську систему освіти є очевидною, а залучення педагогічного досвіду Церкви і дуже давньої педагогічної традиції православ'я зокрема, є актуальною в багатьох перспективах. Також це важливо, зважаючи на об'єктивно-теоретичне обґрунтування основних принципів християнської педагогіки, потенціал яких потрібно покласти в основу сучасної національної освітньо-виховної парадигми в Україні. Це все із безліччю інших аргументів актуалізує обрану тему магістерської роботи для дослідження й наукової розробки.

Дослідницька мета та завдання. Метою даної магістерської роботи є богословське обґрунтування сотеріологічного та морально-когнітивного потенціалу християнської педагогіки, формування фундаментальних

принципів якої припадає на епоху «золотого віку» патристики, тобто на раннє середньовіччя.

Для досягнення мети у роботі сформульовано такі ключові завдання:

- Аналіз основних засад богословського осмислення християнської дидактики в її функціональних формах та різних аксіологічних проявах (пізнавальна, моральна та виховна природи християнської педагогіки, її головні цілі та завдання);
- характеристика особливих форм розвитку педагогіки, зумовлених переходом від Старозавітної до Новозавітної богословсько-дидактичної парадигми;
- з'ясування особливостей основних визначальних тенденцій розвитку педагогіки християнства в період «золотого віку» патристики;
- обґрунтування неперехідного значення богословської спадщини святих Учителів і Отців Христової Церкви для формування та розвитку християнської педагогіки в донікейський період становлення Церкви Христової;
- визначення впливу святоотцівського осмислення функціональної сутності християнської педагогіки на формування сучасної системи виховання та освіти.

Предметом дослідження є фундаментальні засади розвитку і становлення християнської педагогіки в епоху «золотого періоду» патристики, а **об'єктом** виступає богословсько-релігійний дискурс місця та ролі євангельських морально-етичних настанов як основи практики й теорії освітньо-виховної парадигми.

Методологія дослідження та концептуалізація новизни магістерської роботи. Актуальність ціннісних векторів християнської дидактики спонукає нас сформувати такий методологічний фундамент дослідження, який би унеможливив будь-яке применшення значення та ролі і

богословського і світського підходів до тлумачення фундаментальних завдань виховання й освіти, визначення їх морально-виховного й когнітивного потенціалу, що з богословського погляду має сотеріологічне значення й онтологічну спрямованість. Саме тому, в основі даного богословського дискурсу щодо структурно-функціональної сутності та завдань християнської педагогіки покладено такі ідейні основи дослідження як визначення застережень щодо ймовірних відхилень у ціннісно-пізнавальних орієнтирах, якщо вони базуються не на Святому Письмі, Божих Заповідях та настановах святих апостолів, отців та учителів Церкви Христової.

У процесі реалізації завдань та мети даного дослідження використовувався комплекс історико-педагогічних, науково-богословських та загальнонаукових методів: документально-архівний; пошуково-бібліографічний, теоретичного аналізу (він складається із системно-генетичних методів), логіко-педагогічного та логіко-богословського аналізу й узагальнення. Контент-аналіз був використаний для визначення християнської педагогіки як науки і навчальної дисципліни.

Також застосовувались такі класифікаційні методи, як зіставлення та порівняння подій, даних, фактів і явищ із метою узагальнення практичного досвіду вивчення теорії виховання, морального богослов'я, дидактики, що дозволило досить чітко показати вплив отців та учителів Церкви на розвиток та становлення педагогіки християнства в донікейський період й пояснити її Євангельську спрямованість. Тобто, зробити переоцінку виховного потенціалу старозавітніх та світських принципів педагогіки і наукове обґрунтування євангельського образу наставника й учня.

З точки зору когнітивного потенціалу важливими є хронологічний, історико-ретроспективний, історико-структурний методи для визначення проблем у часі й просторі, в динаміці, змінах, що зробило можливим чітке визначення передових тенденцій розвитку християнського виховання та освіти в період «золотого віку» патристики, а також кристалізація науково виважених тез

про важливість впливу розуміння Святими Отцями функціональної сутності педагогіки християнства на розвиток сучасної дидактики.

Дієвим методологічним принципом також є теоретичне пояснення переваг практичного використання педагогічного досвіду християнських мислителів різних історичних періодів, а особливо – середньовіччя. Адже саме тоді закладалися основи та утверджувалась віроповчальна доктрина Христової Церкви, яка у великій мірі стосувалася педагогіки та освіти загалом.

Концептуалізація новизни даної роботи полягає в артикуляції на змісті християнської дидактики, сутності християнських принципів, ідеалів та цінностей, в їхній найдовершенішій формі все людство отримало через земное служіння Ісуса Христа – Сина Божого.

Прагматизм, узагальнюючих тверджень, роботи та новизни полягає насамперед в загальному осмисленні духовної та морально-етичної складової педагогіки, що здійснюється на прикладах біблійних принципів, євангельських цінностей та настанов, орієнтується на їх вільний вибір тими, хто навчається й тими, хто навчає. Отже, цими допоміжними засобами виступають джерела християнського віровчення – Священне Писання та Священне Передання, а також історичний досвід нашої національної дидактики, які постають як обов'язкові передумови усвідомлення ціннісно-онтологічних основ християнської педагогіки.

Також вагомим компонентом новизни магістерської роботи є те, що її матеріал допомагає розкрити внутрішню сутність і покликання педагогіки християнства (теорію та практику виховання й освіти) способом комплексних наукових підходів. Не варто доводити, що сучасна духовно-релігійна компетентність є ознакою інтелектуальної зрілості будь-якої особистості. Можна тоді собі лише уявити, наскільки ж важливою вона є для кожного сучасного педагога. Особливої актуальності це питання набирає на тлі становлення нового формату суб'єктно-духовних педагогічних взаємин, що

потребують вчасної та дуже мудрої корекції виховних та навчальних функцій сучасної школи.

Ключовою ідеєю та узагальнюючою тезою роботи є ідея національної парадигми виховання й освіти, яка базується на національній українській педагогіці, яка глибоко вкорінена в духовно-педагогічну спадщину Отців та Вчителів Церкви, яка міцно оперта на унікальні етнорелігійні джерела. Дана концепція вказує на потребу богословського дидактично-психологічного осмислення основ християнської педагогіки як важливого рушія гуманізації освіти в школах. А це є можливим тільки у випадку залучення Євангельського морального, етичного потенціалу та святоотцівського розуміння сотеріологічної та онтологічної цілей великої педагогіки. Саме такий підхід міг би вписати в системі виховних цінностей ідеї Божого буття, Його турботи про людину та світ. Адже без усвідомлення цих істин наш світ перетворюється «дурну безкінечність» Гегеля, втрачаючи свою цінність, рівновагу та гармонію.

Богословське осмислення базових засад християнської дидактики, що сформувалися в ранню епоху Христової Церкви, має метою руйнування хибного уявлення Протагора про людину як мірило всіх речей (воно було сильно перекручене в епоху реформації та нового часу). Іншими словами, - це соціально-філософська небилиця про те, що все, що дозволено людині, як соціальній істоті, те і є корисним. Це твердження створює уявлення, що будь-який гріх, який не несе прямої шкоди іншому, є нормальним. Він ще й, навпаки, засвідчує високий цивілізаційний рівень правового та демократичного соціуму. Користуючись саме такою «гуманною» мотивацією, приймаються та укладаються закони спрямовані на захист гендерних зловживань та спільнот ЛГБТ.

На завершення варто написати, що теоретичний матеріал та висновки даної магістерської роботи допоможуть залучати ширше коло студентської та учнівської молоді до сутності християнської педагогіки, а через неї – і до

Церкви Христової. Це підтверджує не тільки важливість теоретичного значення роботи, а й її сотеріологічно-практичне застосування в соціумі.

Практичне значення роботи. Матеріали наукового дослідження зручні для використання в розробці наукових доповідей, семінарів, навчальних курсів і спецкурсів, курсів лекцій, тощо. Зокрема таких навчальних дисциплін, як «Основи християнської педагогіки», «Теорія та практика освіти й виховання», «Історія педагогіки та педагогічної думки», тощо.

Теоретичне значення. Основні твердження та висновки магістерської роботи, містять елементи новизни, обґрунтовані автором, хоч і базуються переважно на загальних тезах та висловах провідних науковців у галузі теорії й історії педагогіки, Святих Отців, тощо. Це дає підстави для їх використання у подальшій більш поглибленій розробці та вивченні основних векторів теоретичних пошуків із досліджуваних в цій роботі питань. Достовірність та осмислення теми в магістерській роботі не надто високе. Однак ґрунтовний аналіз великого обсягу критичних наукових праць, святоотцівської літератури дозволив реалізувати комплексний науковий підхід по вивченню даної проблематики. Таким чином вдалося дослідити становлення та розвиток християнської педагогіки в «золоту епоху» патристики, яка є дуже актуальною і сьогодні.

Структура та обсяг магістерської роботи. Робота містить вступ, три розділи, кожен з яких у свою чергу умовно поділено на два підрозділи, висновки та список використаних джерел і літератури.

Загальний обсяг становить 90 сторінок, з яких 85 – основного тексту.

Розділ 1.
ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ БОГОСЛОВСЬКОЇ РЕФЛЕКСІЇ
ХРИСТИЯНСЬКОЇ ПЕДАГОГІКИ В ЇЇ ФУНКЦІОНАЛЬНИХ ФОРМАХ
І АКСІОЛОГІЧНИХ ВИЯВАХ

**1.1. Релігійно-аксіологічне обґрунтування природи та цілей педагогіки
у ранньохристиянській богословській думці**

У тематиці світської літератури є поширеним твердження, що педагогіка постає як теорія і практика освітньо-виховної парадигми в її найбільш загальному означенні. Звичайно, що є ще конкретизованіші й деталізованіші змістові наповнення поняття педагогіки. Педагогіка є і буде «мистецтвом виховання», що б ми не вкладали в це поняття і як би не розставляли акценти. Разом з тим, ми глибоко переконані, що вона, як і будь-яка майстерність, чи мистецтво, може позбутись свого внутрішнього потенціалу та призначення, втративши стержень своєї сутності, яким є духовне начало.

Ми розуміємо, що головною ознакою розвитку сучасної дидактики залишається пошук оригінальних та самобутніх педагогічних систем, які побудовані на практичних потребах конкретного історичного часу¹, або на основі філософських здогадок. Звідси виходить необхідність особистої самореалізації педагогів, яка має проявлятись у їх прагненні створити щось інноваційне та модерне. Саме це й зумовлює позицію багатьох педагогів-новаторів, яка полягає у звільненні від історичного досвіду, фундаментальних принципів виховання, державних вимог та загальних стандартів. Такі особи та їхні учні часом цьому радіють, адже перед ними відкриваються нові, нічим не обмежені, принципи та методи засвоєння знань. Воно й справді так є, бо апостол Павло пише: «все мені дозволено» (1Кор. 6, 12), але тут же застерігає, вказуючи, що «не все корисне» (1Кор. 6, 12). Й справді, проаналізувавши

¹ Шкрібляк М. Повернення до християноцентризму як основа сучасної національної освіти та виховання в Україні / М. Шкрібляк // Аксіосфера освіти : історичні тенденції та пріоритети сьогодення : колективна монографія / за ред. члена-кореспондента НАПН України В. Балуха. – Чернівці: ЧНУ імені Ю. Федьковича, 2018. – С.130. (С.128 – 146.

досвід застосування подібних ідей, можемо зробити висновок, що повна модернізація та інновація не дає хороших результатів. Скорше навіть, навпаки.

Українська система освіти сьогодні, здається, своїм вектором обрала якраз оцю «вседозволеність». Хоча на паперах це, звісно, подається як турбота про розумове, моральне, духовне, національно-патріотичне, екологічне, естетичне, економічне, спортивно-оздоровче, фізичне, та інші виховання. Прото показники ЗНО чомусь щоразу нижчі, все менше учнів, спроможних реалізувати шкільні фізичні нормативи, бути придатними до служби в ЗСУ, тощо. Негативний результат цієї педагогіки підтверджується й зростанням серед учнівської молоді насильства, агресії, поширенням суїцидальних настроїв. До цього ще можемо додати тривожну статистику щодо засуджених громадян молодого віку за вироками судів за розбої, криваві злочини, зґвалтування і т.п.

Стає очевидним, що українське суспільство опинилося в глибокій та сильній кризі. Це визнано на загальнодержавному рівні та закріплено в багатьох офіційних документах, включно із Конституцією України. Серед багатьох інших перед нами постає проблема духовного виховання – одна із головних. Адже їй присвячено дуже багато наукових статей, досліджень та монографій. Варто згадати, наприклад доробок О. Сухомлинської – авторки концепції засад «формування духовності особистості на основі християнських моральних цінностей» (2002) Ю. Мальованого та С. Гончаренко – авторів концепції гуманітаризації гуманізації та освіти (2001). А також І. Беха, М. Стельмахович, В. Кременя, Б. Ступарик, Ю. Руденко, О. Вишневського та інших¹.

Сучасна парадигма освіти має бути зорієнтованою на моральне оздоровлення учнівської молоді. «Враховуючи глибоку духовно-моральну кризу в нашій державі, національна школа покликана забезпечити наповнення всіх

¹ Див.: Кислашко О. Християнська педагогіка / О.П. Кислашко, І. П, Сіданич. – К. : Духовна вісь, 2015. – С. 103 – 113.

ланок навчально-виховного процесу провідним змістом, який би допоміг педагогам виховати людину високодуховну й високоморальну» – наголошують автори нової концепції виховання та освіти¹ [10, с. 26]. М. Шкрібляк стверджує, що позитивних зрушень в системі освіти не відбудеться доти, доки українська національна система освітньо-виховної парадигми не стане християноцентричною². А до того часу всі ці узагальнення, присвячені проблемі духовного виховання школярів, будуть лише деклараціями. Подібними твердженнями рясніє багато статей, у яких науковці осмислюють проблеми сучасної освіти, однак акцент робиться не на залученні досвіду християнської виховної системи, а на впровадженню модернізаційних технологій процес навчання та освіти.

За словами М. Шкрібляка, доволі вдало розробив концепцію сучасного виховання на засадах Євангельських цінностей протоієрей Микола Симчич у підручнику «Основи християнського виховання»³, - багатолітній викладач кафедри релігієзнавства та теології ЧНУ імені Юрія Федьковича. Однак, він також додає, що «ані держава, ані окремі регіональні управління освіти чи школи поки що не поспішають запроваджувати його в навчально-освітній процес» його науковий доробок⁴.

Однак, зайвим буде доводити, що пошук джерела духовно-морального росту особистості лежить в основі будь-яких педагогічних векторів. Неможливо виявити це джерело тільки на основі теоретичних міркувань. Воно невідривно пов'язано із свободою, якою Бог нагородив людину, створивши її за Своїм образом і подобою (Бут. 1, 26). І ця свобода веде або до визнання буття Бога, або до Його зневаги і заперечення. Бажання заховатися від Бога, ухилятися від зустрічі з Ним, обійтися без Нього, проявляється різними способами, в тому числі й через ухиляння від знань.

¹ Хоружа Л., Киричок В. Духовно-моральне виховання школярів в Україні: досвід та шляхи вдосконалення // Рідна школа. – К. : Преса, 2013. – С.26. (=26 – 32

² Шкрібляк М. Повернення до християноцентризму. – С. 134-135.

³ Симчич М. Основи християнського виховання / протоієрей Миколай Симчич. – Глибока: Благодатний вогонь, 2015. – 160 с.

⁴ Шкрібляк М. – Цит. праця. – С. 131.

Мабуть, буде доцільним наголосити на етимології слова «школа» в його ширшому розумінні, залишивши за дужками і актуалізацію проблеми, і надто доточне осучаснення тих проблем, які покликана вирішувати дидактика та ті, кому належить здійснювати виховну й освітню політику. «Школа» походить від латинського «*scola*» – східці, сходи. Маються на увазі сходи (драбина) духовного підйому людини. Преподобний Іоанн Ліствичник наполягав саме на такому розумінні внутрішньої сутності, змісту та значенні цього слова у своїй надзвичайно популярній праці «Ліствиці»¹. Він є відомим християнським мислителем, подвижником благочестя та віри. В даній книзі святий осмислював 30 сходинок духовного підйому, останньою і найвищою з яких є Любов. З цього випливає, що Іоанн Ліствичник розуміє школу, як скелясту драбину, сходинки якої поступово й неодмінно ведуть до досконалості, до небесної висоти, якою є Любов. Тобто, у виховному та духовно-моральному сенсах – це школа, яка покликана виховати в дитині такі пізнавальні можливості та моральні якості, які сприятимуть її духовному та фізичному вдосконаленню. І все це для того, щоб вона змогла піднятися на найвищу сходинку цього процесу, тобто досягнути святості.

Не варто доводити, що якраз через позбавлення власного духовного фундаменту та вектору, школа, як і сучасна педагогіка загалом, трансформувалися в фабрику, яка продукує в більшості уміння та знання. Однак потрібно чітко розуміти, яку велику небезпеку і загрозу становлять «злі генії», тобто люди із великими знаннями, однак без духовності й моралі. Тому що знання – це дійсно потужна зброя і велика сила, однак її аксіологічний потенціал прямопропорційно залежить від духовного виховання та сердечної чистоти людини.

Криза суспільства, його деградація, настає саме через кризу освітньо-виховної парадигми. Адже коренем цих всіх проблем є криза духовності

¹ Святий Іоанн Ліствичник. Ліствиця духовна. Святі преподобні отці Варсануфій та Іоанн. Про подвиги та боротьбу з пристрастями. Святий авва Дорофей. Подвижницькі настанови / Пер. з рос. Дам'яна Кічі. – Львів: Місіонер, 2002. – 185 с.

«людини розумної». Сучасна дитина часто будує світогляд, дивлячись на вчинки і приклади дорослих, які доволі часто проявляють зовсім неморальну поведінку. Засоби масової інформації завжди пропагують розпусту, нав'язують культ сили, спрямовують до збагачення за будь яку ціну. Ці всі явища суттєво протидіють здоровому шкільному та сімейному вихованню. Скалічений соціальний процес трагічно ламає життєві долі багатьох особистостей вже з дитинства – насильство в сім'ї, безпритульність, торгівля дітьми. Багато церковних богословів та педагогів, релігієзнавців, філософів, соціологів та представників багатьох інших науково-педагогічних сфер добре зрефлексували цей непростий досвід суспільного розвитку, враховуючи його відображення на практиці та теорії. Можна навести в якості прикладу десятки, а то й сотні монографій та наукових статей, присвячених аксіологічному осмисленню сутності та мети християнської педагогіки, її місцю та ролі у системі сучасної освіти та виховання. І хоча абсолютна більшість із них підтверджує необхідність активної інтеграції релігійно-богословського знання в сучасну освітньо-виховну парадигму, значна частина світських науковців все ще висловлюється за автономію світської системи освіти. Цим самим вони здійснюють механічну гуманітаризацію освіти замість її одухотворення й гуманізації, яка, матиме зворотній ефект, якщо не залучити потенціал християнської педагогіки. Адже гуманітаризація освіти зараз зводиться хіба лише до збільшення годин гуманітарного циклу¹. А без духовно-релігійних компонентів це схоже на посів пшениці, зерна якої не мають ядер.

Може виникнути запитання, чому ж українська науково-педагогічна еліта та суспільство загалом, насправді роблять так мало зусиль, щоб виправити це погане становище, хоча й глибоко усвідомлюють цю проблему. Напевно, цей процес обумовлений найперше тим, що сучасна освіта досить повільно та поступово звільняється від ленінсько-марксистського

¹ Див.: Гасяк О. Релігія як невід'ємна компонента гуманізації освіти і виховання інтелектуальної та духовно зрілої особистості / О. Гасяк, М. Шкрібляк // Науковий вісник Чернівецького університету: Збірник наукових праць. Філософія. – Чернівці: Рута, 2008. – Вип. 389-390. – С. 85. (= С. 83-87.

детермінізму. А з іншого боку— філософія освіти ще й сьогодні активно перебуває у полоні різних світоглядних парадигм деїзму, пантеїзму, та натуралізму загалом.

Найбільш приземленою науково-філософською формою, що, певна річ, негативно позначилася й педагогічній думці та практиці виховання, є натуралізм¹. Його хиба не тільки в тому, що він обстоює пошук рушійних сил росту особистості в природі, в тому числі і в природі людини, як її частині, а в тому, що він, абсолютизуючи роль наукового знання в педагогіці, позбавляє педагогічне мислення натхнення і зводить його до рівня елементарної причинності, а всі прояви духовного життя — до психологізму. Так же «психологічно» розв'язується інша онтологічна проблема людського буття — особисте безсмертя. Воно начебто продовжується в інших людях чи нижчого рівня істотах.

Натуралістичність, а таким чином й пантеїстичну зорієнтованість педагогіки прагне побороти інша крайність — деїзм. Його теоретики намагалися вивести проблеми педагогіки за рамки властивої натуралізму причинності шляхом піднесення особистості над «самою собою» не тільки силами і можливостями природи, а й наявністю вищої мети. Для цього було обґрунтовано концепцію про неперехідне значення універсальних цінностей, однак і трансценденталізм, не визнаючи Бога єдиним вищим початком, позбавив педагогіку чіткої визначеності з її головною ціллю та засобами її досягнення. Водночас найгірше в деїзмі є те, що, оскільки в ньому Бог — абсолютно трансцендентний, тобто недосяжний, а, таким чином й «глухий» до наших прохань, то цим самим він штовхає людину до культивування різних форм містицизму і окультизму.

Таким чином, навіть поверхневий аналіз історичного розвитку педagogічних форм і систем, якими коли-небудь послуговувалися ті чи інші народи і цивілізації, неодмінно призведе до усвідомлення, що всі вони діляться

¹ Карасева С. Г. Философские основания рассмотрения религии / С. Г. Карасева // Философия и основания науки / научный журнал. — 2009. — № 1/2. — С. 34. (=С. 32–37.

на релігійні і атеїстичні, оперті на науку Одкровення або досягнення розуму, в якому немає місця для Бога.

Звідси надважлива дилема: що є джерелом педагогіки і якою має бути справжня освіта і виховання? Між тим, звернення сучасного педагога до обґрунтування педагогіки з християнського погляду обов'язково приводить до розуміння того, що педагогіка – не звичайна сукупність знань, теорій і практик, а покликання і вибір серця, який богослову і пастирю інколи зробити навіть важче, аніж будь-якій світській людині. Це обумовлено передусім тим, що такі вчителі і вихователі свободу людини вважають за найвищу цінність.

Визнання абстрактної свободи і побоювання всякого «наси́льства над особистістю» в кінці ХХ ст. є страх історично детермінований. Його породжує «згадка» про тоталітаризм недавнього часу, а, таким чином, й схоластичний підхід до освіти, який переважав як в світських, так і в духовних школах, починаючи із середньовіччя, і став особливо популярним наприкінці ХІХ – ХХ ст. Тоталітаризм не тільки пригноблював людину в її практичній, професійній діяльності, намагаючись водночас розширити свій диктат на свідомість людини, її волю і самовизначення.

Водночас нечасте і, зазвичай, формальне та нещире звертання педагогів до Бога, досвіду Церкви Христової, залучення до шкільного навчально-виховного процесу священнослужителів, продиктовано рудиментами радянського минулого. Ця практика продиктована сімдесятилітнім досвідом виховання суспільства і особи за матрицею «гомосовітікуса» – людини радянської. Ці та інші аспекти добре зартикульовані у статті протоієрея Миколая Щербаня¹. Та, заради справедливості, мусимо наголосити, що цю тенденцію виявляв і засуджував уже в ХІХ ст. відомий український педагог К. Ушинський. Він, зокрема, наголошував, що «зниження рівня релігійності починає служити ознакою піднесення освіти, а звідси, освічені кола, а головне

¹ Щербань М. Сучасна українська богословська освіта: від радянських рудиментів до європейських підходів // Освіта і життєвий світ особистості: європейський досвід і українські реалії: матеріали Міжнар. наук.-практ. Інтернет-конф. 23-24 квітня 2015 р. – Чернівці: Чернівецький нац. ун-т, 2015. – С. 94-101.

– їхні найяскравіші виразники будь-які прояви релігійності починають називати невіглаством, а то й божевільям... Ми безчестимо наших великих людей тільки тому, що вони зізнаються, що вірять в Бога і вважають за необхідне молитися та виконувати Заповіді Його»¹.

Між тим, наділення педагогіки християнським змістом є, точніше, освячення педагогічної думки і практики світлом Христовим і пов'язано з розумінням, що християнство є не тільки спасіння людства, однак і деяке одкровення про людину, про Церкву, яка є тілом Христовим, однак яка в той же час є Боголюдський організм, тобто незмінне і нероздільне з'єднання Божественного і людського початку. Християнство, за словами В. Зеньковського, більше знає про людину, більше вірить в неї, глибше розуміє її, ніж уся філософія Просвітництва². Однак й треба також визнати, що розділення Христової Церкви негативно позначилося на морально-виховному потенціалі та його ціннісному впливові на освіту й виховання. Різне ставлення до діалогу між католицизмом і православ'ям, негативно відбилося на ставленні до Церкви, а відтак і до її вчення про світ і людину, а це, в свою чергу, неоднозначно позначилося на проблемах педагогіки, які вирішуються конфесійно. Доволі часто взаємопоборюючи.

Хай там як, однак, зайвим буде доводити, що православна педагогіка передусім онтологічна. На це, зокрема, вказує мета православної педагогіки (освіти і виховання), яка не відокремлена від сотеріологічної цілі життя християнина. Вона навчає нас чітко розуміти, яку роль в досягненні цієї мети відіграє природа людини, що піддається вихованню, а що створюється тільки дією Божественної благодаті. Світська педагогіка про останнє, що, насправді є важливішим, за будь-що інше, навіть не замислюється., а не те, щоб ставила в краю вугла системи навчально-освітнього процесу.

¹ Ушинский К. Д. Собрание неизданных сочинений. Материалы для педагогической антропологии и материалы для биографии. – СПб., 1908. – 142-143.

² Зеньковский В., протоиерей. Проблемы воспитания в свете христианской антропологии. М., 1993. – С. 17.

Прописною істиною для православного християнина є те, що головною метою життя є духовне єднання з Богом через воцерковлення свого життя. Воцерковлення – це є одухотворення життя, преображення його силою Святого Духа. «Печать Духа Святого, – писав протоієрей Г. Флоровський, – не дається людині на її розгляд, вона взагалі не дається людині, яка перебуває в своїй самотній суб'єктивності. Вона була дана раз, на всі віки, Апостольській Церкві, зібраній в святому єднанні любові і молитви, в великий день П'ятдесятниці»¹.

В основу православної педагогіки покладено розуміння того, що поза Церквою, поза церковним життям досягти основної мети виховання і життя неможливо. Таким чином, ключова мета освіти і виховання досягається не владою Церкви над людиною, а способом життя, сповненого Духом Святим, який живить Церкву і всіх, хто до Неї належить. Церковний бік життя – це засіб набуття Святого Духа, метод пізнання Божественної Істини і, треба визнати, – єдиний перевірений, достовірний і, головне, безпечний для людини метод. Воцерковлене життя батьків в жодному разі не відмінє піклування про фізичний і духовний розвиток здібностей дитини. Справжній розвиток – він дуальний, тобто обіймає духовне і тілесне піклування, а це означає, що охоплює всі грані її людського буття: тіло, розум, почуття, волю і дух. Згідно із цим, виховання має здійснюватися у декількох напрямках і перспективах: фізичному, розумовому, духовно-моральному та релігійно-досвідному.

Усвідомлення цієї проблематики і структурно-функціональної природи православного виховання загалом дозволяє визначити зміст «православної педагогіки». Православна педагогіка – воцерковлена педагогіка і педагогіка воцерковлення. Воцерковити педагогіку – означає одухотворити, наповнити її ортодоксальним змістом і церковним досвідом Богопізнання та Богоуподібнення, не відкидаючи понятійно-категоріальний апарат і теоретико-методологічний ресурс педагогіки як великої дидактики і науки.

¹ Флоровський Г., протоієрей. Пути русского богословия. – Вильнюс, 1991. – С. 277.

Педагогіка воцерковлення – це дидактика преображення, націлена а на прояснення образу Божого в людині, явлення його світові шляхом духовно-морального удосконоднання людини в доброчесності, в святості, в досягненні дарів Святого Духа. Як складова християнського богослов'я, вона є тільки засобом, тобто певною сукупністю знань, які, на думку В. Лоського, повинні служити тим засобом, що перевершує будь-яке знання. Ця кінцева мета є з'єднання з Богом або обоження¹. В іншому місці християнський мислитель стверджував: «Шлях православної педагогіки – це шлях від думки до споглядання, від пізнання до досвіду»².

Секуляризована педагогіка розглядає життя людини як тимчасовий період, що має неминучий кінець на землі, а тому він у цьому вимірі й підлягає самооцінці. Православна педагогіка розглядає буття людини в категоріях «вічності» і «безсмертя» і направляє виховання на конкретну особистість, яка зв'язана відповідальністю перед Богом не тільки за своє життя, а й за збереження та розвиток історичних і культурних традицій народу, частиною якого вона є, і доля якої відходить в есхатологічну перспективу, до якої ми всі прилучаємося через смерть. «Якщо ми розуміємо, що не можна жити так, наче немає смерті, то тим паче не можна виховувати так, наче немає смерті»³.

Таким чином, декларуючи духовне життя, секуляризована педагогіка веде мову тільки про його психоемоційний вияв і, підмінюючи у такий спосіб духовне душевним, вона намагається уникати визнання реальності існування Бога і духовного світу загалом. Така педагогіка тривільна за суттю, хоча популярна за формою. Ця тенденція проявилася не тільки в педагогіці і психології, а й при розгляді культурно-історичних проблем. Натомість православна педагогіка визнає реальність буття Бога як духовної основи буття людини. Вона визнає і реальність духовного світу – світу ангельського, в тому числі і духів піднебесних, тобто ангелів злих. Цілком очевидним є те, що не можливо «організувати»

¹Цит. за: Зеньковский В., протоиерей. Педагогика. – М., 1966. – С. 10.

² Лосский В. Н. Очерк мистического богословия Восточной Церкви. Догматическое богословие. – М., 1991. – С. 33-34.

³ Зеньковский В., протоиерей. Проблемы воспитания в свете христианской антропологии. – М., 1993. – С. 132.

духовне життя в людині тільки шляхом розвитку її психофізичних функцій. Не можна прийти до духовного росту і вдоскоконакння через розвиток інтелекту, волі або почуття, хоча духовне життя і опосередковується цим розвитком духовної периферії. Таким чином, поняття добра і зла в світській педагогіці має відносний характер, а в православній педагогіці вони абсолютні: зло не можна виправдовувати і не можна його відкидати.

Невід'ємною складовою православної педагогіки є православне розуміння природи та функцій виховання. Ще в XIX столітті святий Феофан, Затворник Вишенський писав: «Чому втрачається доцільна парадигма виховання – причина цьому або в її незнанні, або в нехтуванні нею. Виховання, затількине без уваги самого себе, обов'язково приймає напрямки фальшиві, неправдиві і шкідливі, спочатку в домашньому побуті, а пізніше під час навчання. Проте і там, де виховання базується на устоднакних принципах, воно іноді виявляється мало результативним, тому що відхиляється від його онтологічної мети, причина цьому – неправдиві ідеали і основи, на яких воно утверджується, бо в основу кладеться не правдиве шанування Бога, не спасіння душі, а зовсім інше, – або вдоскоконакння сил тільки фізичних, або пристосовування до посад, або придатність до життя в світі і таке інше. Однак коли нечестивий і неправдивий початок, і той, хто утверджується на ньому, не може вести до добра»¹.

Виховання може бути правильно поставлене тоді, коли воно розуміється як спасіння. Тільки в такій обстановці виховання набуває свого змісту як підготовка до життя у вічності вже тут на землі. В основі православного світобачення корениться думка про неможливість спасіння поза Церквою. Воцерковлення особистості до її спасіння є головною педагогічною проблемою. Таким чином, виховання слід визначати не інакше, як процес воцерковлення особистості. Воцерковити – значить освятити світлом віри у ціле коло понять, а головне – покласти в основу життя не мету розвитку особистості, а мету спасіння

¹ Феофан Затворник, святитель. Путь ко спасению. – М., 1899. – С. 62.

душі. Спасіння не відкидає розвиток, однак позбавляє його стихійної самоцінності. Поза спасінням розвиток розуміється як самореалізація, яка, як правило, розпалює пристрасті і живить гордість людську. В рамках спасіння розвиток реалізується в формах служіння і жертвності.

Воцерковити – це навчити не тільки жити по-християнськи, однак і думати по-християнськи, тобто звертатися за керівництвом, перш за все, до вчення Церкви, а не до науки. Воцерковити – це означає, перемогти розлад між думкою і почуттями, між тілом і духом, знанням і вірою, набути повноту буття в світі матеріальному і світі духовному, не виправляти і формувати, а освячувати і перетворювати особистість в Дусі Істини і Любові.

Підсумовуючи богословське тлумачення проблеми теоретико-методологічних засад і цілей педагогіки, ми доходимо висновку, що релігійно-аксіологічне обґрунтування теорії та практики освіти і виховання суттєво відрізняється від світської розуміння структурно-функціональної природи великої дидактики. А це означає, що ще не скоро морально-ціннісний потенціал християнської педагогіки буде поднакжно оцінений світською гуманітаристикою, а тим паче – інтегрований в сучасну систему освіти і виховання.

1.2. Богословське тлумачення дидактичного потенціалу педагогіки: перехід від старозавітної до новозавітної релігійно-дидактичної парадигми

Християнська педагогіка як і вся християнська церковна наука пройшла складний і тривалий період становлення поки оформилася як цілісна сотеріологічна система. Однак коріння її варто шукати в досвіді Богопізнання та Богошанування, відкритого нам в Священній історії спасіння людського роду, тобто в Слові Божому, ретельно збереженому Церквою Христовою. А це

означає, що для глибокого й об'єктивного богословське тлумачення дидактичного потенціалу педагогіки в її основних формах і виявах, ноднакжить докладніше проаналізувати ключові чинники та специфіку переходу від старозавітної до новозавітної релігійно-дидактичної парадигми.

Людині від дитинства властиво тягнутися до чогось вищого, до Бога. А тому педагогічна підтримка цієї вродженої потреби людини – це пізнання істини і богоспількування має складати основу і зміст навчання. Якщо внутрішні потреби людини з дитинства «заземляються», якщо вчителі і батьки в процесі спілкування передають дітям почуття тваринної самодостатності, позбавляючи їх хліба небесного, навчання припиняється і замінюється процесом соціалізації і професіоналізації, що можна назвати не навчанням, а пристосуванням. У процесі пристосування не відбувається зміна духовного досвіду, а саме вона служить показником: проходить процес навчання або ні. Православний зміст такої зміни визначається словом «покаяння». Ми схильні розглядати навчання як особистий випадок покаяння, коли людина усвідомлює свою недосконалість, своє незнання, а тому усвідомлюючи це, прагне себе змінити і вдосконалити. У такому разі процес навчання можна розглядати, як допомогу тим, що каються, тим хто прагне до двосконоднакння¹.

Комплексний підхід до осмислення глибинних смислів педагогіки, богословське тлумачення її дидактичного потенціалу зумовлює вивчення та засвоєння перехідних дидактичних форм, біблійної традиції і, зокрема, переходу від старозавітної до новозавітної християнсько-дидактичної парадигми.

Фундаментальним рисами боговибраного народу є висота моральних якостей, визнання людської гідності та усвідомлення своєї місії (покликання), глибина релігійного відчуття і релігійного пізнання, натільки наскільки це пізнання сповіщено Старозавітним Одкровенням до Різдва Христового. Все життя народу Ізраїлю, в тому числі і виховання, було

¹ Кислашко О. Християнська педагогіка. – С. 105.

проникнуте релігійними засадами та Заповідями Божими. Закон, даний на Синайській горі, визначав усе життя давніх юдеїв, і поза ним не могло бути інших виховних вимог. Як Бог виховав в законі Свій вибраний народ, так і батько виховував свою дитину, намагаючись започаткувати в її душі дію дарованого закону, а, таким чином, й безумовний послух, страх і цілковиту відданість Богу. Дитині завжди нагадували про обов'язки, які випливали з Тори, а приклад дотримання закону вона бачила у власній сім'ї.

В юдеїв обов'язок виховання дітей покладался на батьків. Дитина вважалася священним даром Божим, благословенням Господнім. У Біблії можна зустріти багато прикладів того, як батьки гаряче і безперестанно просили у Бога дітей і як вони раділи дитині, вбачаючи в ній повноту Божественного благословення. Коли посередництвом Одкровення від Бога стало відомо, що з коліна Юдиного вийде Спаситель, кожний батько бажав мати свого нащадка перед лицем Викупителя. Псалмоспівець говорить: «Блаженний кожний, хто Господа боїться, і хто Його шляхами ходить! Як будеш їсти працю рук твоїх, блаженний будеш і добре тобі буде. Жінка твоя, неначе лоза плодовита, у середині дому твого. Діти твої, немов порості оливки, навколо столу твого. Ось так буде благословенний чоловік, що Господа боїться»(Пс.127,1-4). Так натхненно Псалмоспівець висловив думку про те, що діти є нащадками батьківських схильностей. Господь творить милість Свою в тисячах поколінь, однак не залишає без покарання гріхи батьків і карає дітей за гріхи батьків до третього і четвертого покоління.

Виховання у Старому Завіті відбувалося суворо згідно з Божественним Одкровенням, де людину розуміли як носій образу Божого і одночасно «насіння гріха». Батьки виховували дитину в Богові і для Бога. Основний принцип виховання формулювався так: «Початок премудрості – острах Господній» (Пс.110,10). Виховання повинно було через вивчення Божественного Одкровення визначити обов'язки людини, щоб вона могла прагнути бути святою, як святий Господь(Лев.11, 44). З іншого боку, в процесі

виховання необхідно було викорінювати в дітях ті гріховні схильності, які проявляються в людини з ранніх років.

Виховання у юдеїв було виключно сімейним. Сімейні стосунки були схожі на ставлення Бога до Свого народу, тому від дітей вимагалось шанування своїх батьків. «Шануй батька свого і матір свою, щоб довгі були твої дні на землі, яку Господь, Бог твій, дає тобі» (Вих. 20, 12).

Ця заповідь з раннього дитинства закарбовувалась в душі дитини. В її свідомості батьки займали місце, подібне тому, яке Бог займав перед всім народом. Повага до батьків зливалась з благоговінням і страхом перед Богом: «Око, що з батька сміється й погорджує послухом матері, – нехай видзьобають його круки поточні, і нехай орлята його пожеруть» (Прип. 30, 17). Хто висловлював зневагу до батька або матері, підпадав прокляттю і засуджувався на смертну кару. «Хто проклинає батька свого чи свою матір, той конче буде забитий» (Вих. 21, 17). Таке ж саме покарання було тому, хто насмілиться вдарити батька або матір. «А хто вдарить батька свого чи матір свою, той конче буде забитий» (Вих. 21, 15). Пошана і страх дітей перед батьками переносились і на ставлення молодших до старших. Заповідь «шануй батьків» було тісно пов'язано з іншою заповіддю: «Перед сивим волосом мусиш підвестись і особу старого шанувати» (Лев. 19, 32).

Навчання полягало в засвоєнні Закону і в пізнанні тих благодіянь, які Бог дав Своему народу і згадки про які збереглися в історії. Перше піклування про дітей лягало на плечі матері. Спочатку мати, а потім і батько проводили свідомість і почуття дитини за ступенями священної історії. Ось перед дитиною непохитний в своїй надії на Господа Авраам, твердий і радий у випробуваннях «батько віруючих». За ним поставав смиренний в послуху до батьків Ісаак, який зі спокійною відданістю волі Божій дивиться на власну смерть і залишається терпеливим в очікуванні Його милості. Слідом за ним йшли інші ревнителі віри і благочестя: Яків, Йосиф, Мойсей і багато інших, яких, за словами апостола Павла, весь світ не був достойний. Глибоке

враження залишали в душі дитини образи Ісаака, Йосифа, Мойсея, Самуїла, Давида, Маккавеїв. Виховання, навчання способу життя проходили під знаком однієї ідеї, яка цілковито заволоділа людиною: все – в славу Бога. Цінував єврейський юнак своє право – з дванадцяти років відвідувати храм, брати участь в служінні Господу разом зі всім народом.

Головним предметом батьківських піклувань було пробудження в сині релігійного почуття і привчання його до релігійних звичаїв і свят. На свято Кушів хлопчики співали «Осанну», брали участь у відправленні Пасхи і перед суботою повинні були приготувати їжу. Їх кожного року брали у святкові паломництва до скинії, а потім до Єрусалимського храму, щоб в їхніх серцях на все життя залишилась згадка про те, як у тих святкових караванах збиралися в славу Бога всі сім'ї, знову радісно зустрічалися рідні і друзі, зливалися в один народ в ім'я своєї загальної святині.

Старозавітне виховання було одночасно і наукою, вони взаємно проникали одне в одного. При цьому виховання набирало національно-історичного характеру. В святкових церемоніях і процесіях дізнавався молодий юнак, що створив Бог для Свого вибраного народу від самого початку його існування і як прославив Він і нагородив найдостойніших його представників. Виховання не допускало ні розкоші, ні насолоди. При всій мірі до всього, особливо до їжі, вимагалась охайність.

Загальних шкіл у юдеїв на протязі довгого часу не існувало. Вищу освіту, яка складалась з мистецтва писати, з піїтики, медицини, основ філософії і глибокого вивчення Закону, сини знатних родин, родів одержували від священиків або від особливих домашніх вчителів, діти пророків і священиків – в особливих школах. При Самуїлі, завдяки йому, школи знаходились в багатьох містах, наприклад: в Рамі, Вифлеємі, Ієрихоні, і досягли високого рівня. В них юнаки, а нерідко і дорослі, жили під наглядом вчителів. Кількість учнів інколи досягала декількох сотень чоловік. Деякі із них навчалися за громадський рахунок. Головним і вищим предметом

залишався Закон. У школі також вивчали музику і поезію, які мали у юдеїв особливий своєрідний характер, який виходив із їх релігійного світобачення. Все це мало мету привчити юнака до зосереджених роздумів над ідеями та настановами Писання, до молитви та прославлення Бога. Словом, все це мало на меті формування та виховання релігійного настрою, головною цінністю якого було виховання смирення, покірності Богові та володіння собою, своїм внутрішнім світом¹.

Старозавітні релігійні школи, які здебільшого були приватними, досягли особливого розквіту за царя і пророка Давида – автора більшості боговдохновених псалмів, котрі він сам співав, супроводжуючи їх грою на арфі або псалтирі². Він організував під час свого царювання чотири тисячі співців із коліна левитів. Псалмоспівець Давид подавав приклад глибокого покаяння і палкої віри в Бога, в Його величність милосердя, піклування і довготерпіння, став учителем і досконалим зразком для свого народу. Давид своїм життям, ходіннями перед очима Божими показував, що щастя і радість життя – від стану душі людини, від її моральної сили. Він нагадував, що життя є безперестанна боротьба з гріхом, в якій кожний повинен берегтися відпадин від Бога³.

У цьому контексті актуалізуються провідні ідеї Синайського законодавства як педагогічної морально-виховної системи. Історія людства, в тому числі і історія юдейського народу, з часу Мойсея до Народження Христа, уявляє собою ланцюг великих чудес і знамень, богоявлень і богооб'явлень, пророків і інших посланців Божих, які діяли іменем і силою Господа. Одним із важливих засобів виховання людей був моральний закон, даний Господом через Мойсея і викладений в десяти заповідях.

¹ Амвросій Медиоланський, святий. О должностях. – М.: Изд. Императорской научной академии, 1776. – 24. (=142 с.

² Святой царь и пророк Давид Псалмопевец. – [Интернет-ресурс]. – Режим доступа: <http://matronamoskov.cerkov.ru/2015/01/11/svyatoj-car-i-prorok-david-psalmopec/> (назва з екрану).

³ Дернов А. А. Методика Закона Божия. СПб., 1913.

За своїм походженням законодавство, дане через Мойсея на горі Сінай, поднакжить до надзвичайних явищ в історії, коли Господь відкрив Себе в безпосереднім спілкуванні з людством через особливо вибраних для цього людей. Мойсей про це свідчить і говорить: «Навчив я вас постанов та законів, як наказав мені Господь, Бог мій, чинити так серед того краю, куди ви входите...» (Пов. 4, 5). На Сінаї відбулося урочисте покликання Ізраїльського народу бути носієм великих істин всесвітнього історичного розвитку. «Ви станете, – говорив тоді Господь, – Моїми з поміж усіх народів; ви будете для Мене царством священиків і народом святих» (Вих.19, 5-6). Усьому народу поставлялося всупереч пануючому гріху зберігати в собі насіння здорового, праведного розвитку. У нім, перш за все, мало бути покликання і втілення всього святого та справедливого. Всупереч жорстоким принципам поганського світу, які полягали у перевазі фізичних сил над духовними¹, тут повинен був передувати духовний початок. Необмежений егоїзм отримував обмеження, визнавши рівноправність іншої особи. Несправедливість повинна була поступитися місцем вищому закону Божественної правди, весь устрій загального і особистого життя одержував таке спрямування, в якому краще могли бути виражені основи законоположення. Вони дані в Сінайському законодавстві, вираженні вільного союзу між Богом і народом на умовах волі. Однак своє призначення покликаний народ міг виконати тільки прийняттям і виконанням закону, втіленням його добрих початків в своєму житті.

Досягнення високої мети Сінайського законодавства виховує почуття високої досконалості, що відрізняє настанови і діла Божі від людських. Тому Мойсееве законодавство характеризується високою моральною досконалістю, святістю і чистотою. Декалог направлений на те, щоб виховати в юдеїв почуття народу священного, насіння святого, через яке Бог має освятити усе людство, однак для цього Він закликає їх відмовитися від того,

¹ Лосский В. Н. По образу и подобию. – М., 1995. – 47. (=278 с.

чим живуть язичники. «І будьте для мене святі, бо святий Я, Господь. І я відділю вас від тих народів, щоб ви були Мої» (Лев. 20, 26).

Внутрішній, духовно-моральний зміст Мойсєєвого законодавства полягає у його виховному значенні. Під час одержання Тори і укладання Богом союзу з увіреним йому народом людство перебувало у стані пошуку шляхів загального життя, які забезпечували б йому благополучне буття і справжній розвиток¹. Господь в Сінайському законодавстві вказує, що цей шлях можливий за умови, якщо взаємовідношення людини з Богом будуть мати характер синівства. Десять заповідей є не що інше, як визначення і об'єктивне викладення норм людської совісті, які дані Господом людині при її творінні. Ці відношення вимагали від людини віри і послуху. Біблійна історія після Сінайського законодавства свідчить про процес виховання цілого народу в дусі віри і послуху. Конкретним об'єктом віри був Месія, Викупитель, Спаситель, а засобом виховання – Закон². З погляду педагогіки, виховання в дусі Сінайського законодавства породжувало дві основні практичні проблеми, які необхідно було вирішувати: свобода і Закон, розвиток і Закон. В цих рамках і розглядався вплив на становлення людини та її природи вихователя і Бога.

Розуміючи, що людина несе в собі образ Божий, старозавітна педагогіка все-таки не змогла взяти з Одкровення майже нічого для релігійного богопізнання і пізнання людини. Однак «таємничий Бог» пророка Ісаї (Іс.45,15), «Бог Ізраїлів», «Спаситель», Який у видимий спосіб Своєї природи не виявляє, не залишається Богом невідомим. Він говорить і вимагає відповіді, Він відкриває Своє Ім'я і кличе по імені тих, кого вибирає: Авраама, Ісаака, Якова. Він входить в спілкування з людськими особистостями. Це цілком правильно, справедливо як для юдеїв до пришествя Христа, так і для віруючого юдея наших днів. Можна привести свідчення Мартина Бубера:» Велике діяння

¹ Див.: Серафим (Роуз), ієромонах. Православное воспитание и окружающий мир. – М., 1993. – [Текст]. – Режим доступу: http://www.verapравoslavnaya.ru/?Serafim_Rouz_Chelovek_protiv_Boga (назва з екрану).

² О вере и нравственности по учению Православной Церкви. – М., 1991. – С. 113-116.

Ізраїлю не в тому, що він пояснив єдиного істинного Бога, Того єдиного, який є Початок і Кінець всього, однак в тому, що він показав, що можна дійсно до Нього звертатися і говорити Йому «Ти», стояти перед Його Обличчям. Ізраїль перший зрозумів це і, що незмірно більше, все прожите ним життя було діалогом між людиною і Богом.

Бог не відмовляє в особистому спілкуванні з Собою, веде живу розмову з людиною і з цілим народом. Він звертається до людей, і вони Йому відповідають, що виражається в послідовності конкретних подій, які розгортаються як Священна історія. Однак бездонна Його природа залишається забороненою для всякого пізнання. Неможливо уявити собі світ поза історією і заборону на пізнання Божественної сутності – дві основні складові буття старозавітної людини. Тому педагогічне завдання на той час було тільки в зовнішньому узгодженні волі Божої і волі людської. В союзі Бога з Ноєм, Авраамом, Мойсеєм приписувався закон володарювання Божого над вибраним Ним Собі народом, щоб здійснилась справа Викуплення, яка підвладна тільки Богу. Закон виявляв особливе підкорення людини іншому, не Божому володінню. Є «третя воля», якій і підкорився самовільно перший Адам, спокушений обіцянками псевдообожнення. З цією спотвореною волею, з цією силою, ворожою Богу, з помилки Адама і проникло в життя людини володарювання гріха і смерті. Закон Мойсея вказував на безсилля людини перед законом «гріха і смерті». Згода з волею Божою стала проявлятися тоді у визнанні гріха, в усвідомленні того, що одне тільки втручання Самого Бога може вивести людей зі стану, який склався. Люди жили вірою в обітницю, що супроводжувала Закон, без якої він не міг би бути відображенням Божественної ікономії і «дітоводителем до Христа»(Гал.3, 24)¹.

Виходячи з того, що в основу православного підходу до навчання покладено розуміння того, що знання не беруться, а набуваються в процесі навчання, коли процес навчання направлений на готовність усвідомити,

¹ Лосский В. Н. По образу и подобию. – М., 1995. – 187-188.

зрозуміти і вмістити Богом відкриті знання, коли ерудиція доповнюється інтуїцією, живим досвідом богоспілкування, важливо простежити особливості богословського тлумачення дидактичного потенціалу педагогіки в її перехідних формах і, зокрема, від старозавітної до новозавітної релігійно-дидактичної парадигми.

Новозавітне розуміння освіти і виховання зводиться не до доказу істини тільки силою розуму, а до пізнання істини як одкровення, свідoctва і описання. «Християнське знання не є справою розуму того, хто випробовує, однак віри благодатної і живої»¹. Визначальними рисами боговибраного народу є висота моральних якостей, визнання людської гідності і висота людського призначення, глибина релігійного відчуття і релігійного пізнання, наскільки це пізнання сповіщено Старозавітним Одкровенням до Різдва Христового. Все життя, в тому числі і виховання, було проникнуте релігійними засадами та Божественними заповідями. Закон, даний Богом Своему народу, визначав весь його побут, і поза цим законом не могло бути інших виховних вимог. Як Бог виховав в законі Свій вибраний народ, так і батько виховував свою дитину, намагаючись започаткувати в її душі дарований згори закон, а разом з ним безумовний послух, страх і повну відданість Богу. Дитині завжди нагадувалось про ці обов'язки, а приклад додержання закону вона бачила у власній сім'ї.

У юдеїв обов'язок виховання дітей покладався на батьків. Дитина вважалася священним даром Божим, благословенням Господнім. В Біблії можна зустріти багато прикладів того, як батьки гаряче і безперестанно просили у Бога дітей і як вони раділи дитині, вбачаючи в ній повноту Божественного благословення. Коли посередництвом Одкровення від Бога стало відомо, що з коліна Юдиного вийде Спаситель, кожний батько бажав мати свого нащадка перед лицем Викупителя. Псалмоспівець говорить: «Блаженний кожний, хто Господа боїться, і хто Його шляхами ходить! Як будеш їсти працю рук твоїх, блаженний будеш і добре тобі буде. Жінка твоя,

¹ Флоровский Г., протоиерей. Восточные отцы IV века. – Париж, 1931. – С. 275.

неначе лоза плодовита, у середині дому твого. Діти твої, немов порості оливки, навколо столу твого. Ось так буде благословенний чоловік, що Господа боїться»(Пс.127,1-4). Так натхненно Псалмоспівець висловив думку про те, що діти успадковують батьківські схильностей. Господь творить милість Свою в тисячах поколінь, однак не залишає без покарання гріхи батьків і карає дітей за гріхи батьків до третього і четвертого покоління.

Виховання в єврейському народі було суворо згідно з Божественним Одкровенням, де людина розумілась як носій образу Божого і одночасно «насіння гріха». Батьки виховували дитину в Богові і для Бога. Основний принцип виховання формулювався так: «Початок премудрості – острах Господній» (Пс.110,10). Виховання повинно було через вивчення Божественного Одкровення визначити обов'язки людини, щоб вона могла прагнути бути святою, як святий Господь (Лев.11;44). З іншого боку, в процесі виховання необхідно було викорінювати в дітях ті гріховні схильності, які проявляються в людини з ранніх років.

Виховання у юдеїв було виключно сімейним. Сімейні стосунки були схожі на ставлення Бога до Свого народу, тому від дітей вимагалось шанування своїх батьків. «Шануй батька свого і матір свою, щоб довгі були твої дні на землі, яку Господь, Бог твій, дає тобі» (Вих.20;12). Ця заповідь з раннього дитинства закарбовувалась в душі дитини. В її свідомості батьки займали місце, подібне тому, яке Бог займав перед всім народом. Повага до батьків зливалась з благоговінням і страхом перед Богом: «Око, що з батька сміється й погорджує послухом матері, – нехай видзьобають його круки поточні, і нехай орлята його пожеруть» (Прип. 30;17).

Хто висловлював зневагу до батька або матері, підпадав прокляттю і засуджувався на смертну кару. «Хто проклинає батька свого чи свою матір, той конче буде забитий»(Вих.21;17).

Таке ж саме покарання було тому, хто насмілиться вдарити батька або матір. «А хто вдарить батька свого чи матір свою, той конче буде забитий»

(Вих.21;15). Пошана і страх дітей перед батьками переносились і на ставлення молодших до старших. Заповідь «шануй батьків» було тісно пов'язано з іншою заповіддю: «Перед сивим волосом мусиш підвестись і особу старого шанувати» (Лев.19, 32).

Навчання полягало в засвоєнні Закону і в пізнанні тих благодіянь, які Бог дав Своему народу і згадки про які збереглись в історії. Перше піклування про дітей було піклуванням матері. Спочатку мати, а потім і батько проводили свідомість і почуття дитини за ступенями священної історії. Ось перед дитиною непохитний в своїй надії на Господа Авраам, твердий і радіючий у випробуваннях «батько віруючих». За ним поставав смиренний в послуху до батьків Ісаак, який зі спокійною відданістю волі Божій дивиться на власну смерть і залишається терпеливим в очікуванні Його милості. За ним були ревнителі святого життя, чистої і твердої віри: Яків, Йосиф, Мойсей і багато інших, яких, за словами апостола Павла, весь світ не був достойний. Глибоке враження залишали в душі дитини образи Ісаака, Йосифа, Мойсея, Самуїла, Давида, Маккавеїв. Виховання, навчання способу життя проходили під знаком однієї ідеї, яка цілковито заволоділа людиною: всев славу Бога. Цінував єврейський юнак своє право – з дванадцяти років відвідувати храм, брати участь в служінні Господу разом зі всім народом.

Головним предметом батьківських піклувань було пробудження в сині релігійного почуття і привчання його до релігійних звичаїв і свят. На свято Кущів хлопчики співали «Осанну», брали участь у відправленні Пасхи і перед суботою повинні були приготувати їжу. Їх кожного року брали у святкові паломництва до скинії, а потім до Єрусалимського храму, щоб в їхніх серцях на все життя залишилась згадка про те, як у тих святкових караванах збиралися в славу Бога всі сім'ї, знову радісно зустрічалися рідні і друзі, зливалися в один народ в ім'я своєї загальної святині.

Старозавітне виховання було одночасно і наукою, вони взаємно проникали одне в одного. При цьому виховання набирало національно-

історичного характеру. В святкових церемоніях і процесіях дізнавався молодий юнак, що створив Бог для Свого вибраного народу від самого початку його існування і як прославив Він і нагородив найдостойніших його представників. Виховання не допускало ні розкоші, ні насолоди. При всій мірі до всього, особливо до їжі, вимагалась охайність.

Загальних шкіл у юдеїв на протязі довгого часу не існувало. Вищу освіту, яка складалась з мистецтва писати, з піїтики, медицини, основ філософії і глибокого вивчення Закону, сини знатних родин, родів одержували від священиків або від особливих домашніх вчителів, діти пророків і священиків – в особливих школах. При Самуїлі, завдяки йому, школи знаходились в багатьох містах, наприклад: в Рамі, Вифлеємі, Ієрихоні, і досягли високого рівня. В них юнаки, а нерідко і дорослі, жили під наглядом вчителів. Кількість учнів інколи досягала декількох сотень чоловік. Деякі із них навчались за громадський рахунок. Головним і вищим предметом був Закон. В школі також вивчали музику і поезію, які мали у юдеїв особливий своєрідний характер, який виходив із їх релігійного світобачення. Все це мало мету привчити юнака до зосередженого роздуму над Писанням, до молитви і прославлення Бога, до релігійного настрою, до стриманості і самовладання.

Релігійні школи, які були переважно приватними, досягли особливого розквіту в царювання Давида. Давид, який написав боговдохновенні псалми, сам співав їх і супроводжував спів грою на арфі або псалтирі. Він організував під час свого царювання чотири тисячі співців із коліна левитів. Псалмоспівець Давид подавав приклад глибокого покаяння і палкої віри в Бога, в Його величність милосердя, піклування і довготерпіння, став учителем і досконалим зразком для свого народу. Давид своїм життям, ходіннями перед очима Божими показував, що щастя і радість життя – від стану душі людини, від її моральної сили. Він нагадував, що життя є безперестанна боротьба з гріхом, в якій кожний повинен оберігатися падіння¹.

¹ Див.: Дернов А. Методика Закона Божия. – СПб., 1913. – С. 261-262.

Історія людства, в тому числі і історія юдейського народу, з часу Мойсея до Народження Христа, уявляє собою ланцюг великих чудес і знамень, богоявлень і богооб'явлень, пророків і інших посланців Божих, які діяли іменем і силою Господа. Одним із важливих засобів виховання людей був моральний закон, даний Господом через Мойсея і викладений в десяти заповідях. За своїм походженням законодавство, яке дане через Мойсея на горі Сінай, наближається до надзвичайних явищ в історії, коли Господь відкрив Себе в безпосереднім спілкуванні з людством через особливо вибраних для цього людей. Мойсей про це свідчить і говорить: «Навчив я вас постанов та законів, як наказав мені Господь, Бог мій, чинити так серед того краю, куди ви входите...»(Пов.4;5). На Сінаї відбулося урочисте покликання цілого народу бути носієм великих істин всесвітнього історичного розвитку. «Ви станете, – говорив тоді Господь, – Мені власністю більше всіх народів; ви станете Мені царством священиків та народом святим»(Вих.19, 5-6). Усьому народу поставлялось всупереч пануючому гріху зберігати в собі насіння здорового, праведного розвитку. У ньому, передусім, повинно було бути покликання і втілення всього святого і справедливого. Всупереч жорстоким принципам поганського світу, які полягали у перевазі фізичного над духовними, тут мало домінувати духовне начало¹. Необмежений егоїзм отримував обмеження, визнавши рівноправність іншої особи. Несправедливість повинна була поступитися місцем вищому закону Божественної правди, весь устрій загального і особистого життя одержував таке спрямування, в якому краще могли бути виражені основи законоположення. Вони дані в Сінайському законодавстві, вираженні вільного союзу між Богом і народом на умовах волі. Однак своє призначення покликаний народ міг виконати тільки прийняттям і виконанням закону, втіленням його добрих початків в своєму житті.

¹ Доброклонский А. Однаксандрийская образованность как сфера, благоприятствующая происхождению Однаксандрийской школы. – М., 1880. – С. 43.

Відповідно з високою метою заповіту Божого Сінайське законодавство носить на собі той ступінь високої досконалості, який взагалі відрізняє діла Божі від діл людських. Заповіді Мойсея характеризуються високою моральною досконалістю, святістю і чистотою. Метою цих законів не було зовнішнє благополуччя покликаного народу. Його життя підкорялось іншій, вищій меті. Закони Мойсеєві направлені, головним чином, на те, щоб виховати юдеїв, як народ священний, як насіння святе, для освячення всього людства. «І будьте для мене святі, бо святий Я, Господь. І я відділю вас від тих народів, щоб ви були Мої» (Лев.20, 26).

Весь зміст Мойсеєвого закону полягає у його виховному значенні. Під час одержання Мойсеєм закону і укладання Богом союзу з окремим народом людство знаходилося в стані пошуку шляхів загального життя, які забезпечували йому благополучне буття і здоровий розвиток. Господь в Сінайському законодавстві вказує, що цей шлях можливий за умови, якщо взаємовідношення людини з Богом будуть мати характер синівства. Десять заповідей є не що інше, як визначення і об'єктивне викладення норм людської совісті, які дані Господом людині при її творінні. Ці відношення вимагали від людини віри і послуху. Біблійна історія після Сінайського законодавства свідчить про процес виховання цілого народу в дусі віри і послуху. Конкретним об'єктом віри був Месія, Викупитель, Спаситель, а засобом виховання – Закон¹.

З погляду педагогіки, виховання в дусі Сінайського законодавства породжувало дві основні практичні проблеми, які необхідно було вирішувати: свобода і Закон, розвиток і Закон. В цих рамках і розглядався вплив на становлення людини та її природи вихователя і Бога.

Розуміючи, що людина несе в собі образ Божий, старозавітна педагогіка все-таки не змогла взяти з Одкровення майже нічого для релігійного богопізнання і пізнання людини. Однак «таємничий Бог» пророка Ісаї

¹ Петровский А.В. Вопросы истории и теории психологии. – М., 1984. – С. 113-116.

(Іс.45,15), «Бог Ізраїлів», «Спаситель», Який видимим чином Своєї природи не виявляє, не залишається Богом невідомим. Він говорить і вимагає відповіді, Він відкриває Своє Ім'я і кличе по імені тих, кого вибирає: Авраама, Ісаака, Якова. Він входить в спілкування з людськими особистостями. Це цілком правильно, справедливо як для юдеїв до пришествя Христа, так і для віруючого юдея наших днів. Можна привести свідчення Мартина Бубера: «Велике діяння Ізраїлю не в тому, що він пояснив єдиного істинного Бога, Того єдиного, який є Початок і Кінець всього, однак в тому, що він показав, що можна дійсно до Нього звертатися і говорити Йому «Ти», стояти перед Його Обличчям. Ізраїль перший зрозумів це і, що незмірно більше, все прожите ним життя було діалогом між людиною і Богом»¹.

Бог не відмовляє в особистому спілкуванні з Собою, веде живу розмову з людиною і з цілим народом. Він звертається до людей, і вони Йому відповідають, що виражається в послідовності конкретних подій, які розгортаються як Священна історія. Однак бездонна Його природа залишається забороненою для всякого пізнання. Неможливо уявити собі світ поза історією і заборону на пізнання Божественної сутності – дві основні складові буття старозавітної людини. Тому педагогічне завдання на той час було тільки в зовнішньому узгодженні волі Божої і волі людської. В союзі Бога з Ноєм, Авраамом, Мойсеєм приписувався закон володарювання Божого над вибраним Ним Собі народом, щоб здійснилась справа Викуплення, яка підвладна тільки Богу. Закон виявляв особливе підкорення людини іншому, не Божому володінню. Є «третя воля», якій і підкорився самовільно перший Адам, спокушений обіцянками псевдообожнення. З цією спотвореною волею, з цією силою, ворожою Богу, з помилки Адама і проникло в життя людини володарювання гріха і смерті. Закон Мойсея вказував на безсилля людини перед законом «гріха і смерті». Згода з волею Божою стала проявлятися тоді у визнанні гріха, в усвідомленні того, що одне тільки втручання Самого Бога

¹ Лосский В. Н. По образу и подобию. – М., 1995. – С. 120.

може вивести людей зі стану, який склався. Люди жили вірою в обітницю, що супроводжувала Закон, без якої він не міг би бути відображенням Божественної ікономії і «дітоводителем до Христа»(Гал.3, 24).

Таким чином, теоретичне обґрунтування засад богословської рефлексії християнської педагогіки в її функціональних формах і аксіологічних виявах пройшло багато етапів і набуло різних ідейно-смыслових конотацій. Про те всі вони підпорядковані одній головній ідеї – справжня християнська педагогіка має бути сотеріологічної спрямованою. Головною ціллю християнської освіти і виховання має бути дуальне формування людини: її духовне та фізичне вдосконалення, що є запорукою духовно-морального вдосконалення, а в підсумку й богоуподібнення.

Одним із найважливіших етапів богословського тлумачення дидактичного потенціалу педагогіки є перехід від старозавітної до новозавітної релігійно-дидактичної парадигми, на якому базується сучасна християнська освіта і виховання.

Розділ 2.
ВПЛИВ СВЯТИХ ОТЦІВ ТА УЧИТЕЛІВ ЦЕРКВИ
НА РОЗВИТОК ХРИСТІЯНСЬКОЇ ПЕДАГОГІКИ
В ДОНІКЕЙСЬКИЙ ПЕРІОД

***2.1. Євангельська націленість дидактичної парадигми освіти
і виховання періоду Мужів апостольських***

Христос Спаситель як найвищий взірець і ідеал виховання, сказав, що Він прийшов не усунути Закон і Пророки, а сповнити (Мт. 5, 17). Тому освіта, а особливо вища, хоча й залишалися під великим впливом язичницьких світоглядних і морально-етичних імпульсів, оскільки здобували її в поганських школах, не могла не усвідомлювати важливості досвіду освіти і виховання Старозавітної, а тим паче Новозавітної Церкви. Проте цей процес був сповнений контрверсійних рішень, форм і виявів, поки утвердилася середньовічна християноцентрична парадигма в шкільництві та педагогіці загалом.

Для настанови в християнському вченні отці і вчителі Церкви, а надто ж в період Мужів апостольських, збирали біля себе юнаків і просвітлювали їх бесідами і прикладами високого життя. Так, наприклад, навчав священномученик Полікарп, єпископ Смирнський. Бесіди і окремі настанови про виховання і освіту збереглися в письмових працях-творах, число і різноманітність яких в II – III століттях перевищує писання мужів апостольських, які складались переважно з послань. Це можна пояснити станом Церкви й сьогодні. Щоб захистити її від жорстоких нападів з боку поганських письменників, необхідно було мати вчених захисників. Церква поступово їх набувала: з однієї сторони, через навернення до Христа освічених язичників, таких як св. Юстин Філософ, Феоділ Антиохійський та інші. З іншого боку, через виховання в своїх власних школах мужів і юнаків, які б

могли сміливо виступати перед судом погансько-юдейського світу і доказувати незрівнянну перевагу християнської віри і життя перед всяким іншим вченням і способом життя¹.

В історії Християнської Церкви вже з III століття чітко визначились два напрямки в прагненнях і поглядах на ставлення християнства до поганської освіти, філософії і науки: перше – теоретично-позитивне, друге – практично-негативне. Центром першого напрямку була Однакксандрія, центром другого – Карфаген. Згідно з цим прийнято Олександрійський напрямок називати східним, а Карфагенський – західним².

Східний напрямок відрізнявся прагненням говорити з грецькими мислителями їхньою філософсько-науковою мовою, маючи на меті повернути їх від філософських роздумів до християнства. Тому, розкриваючи християнські істини на їх богословському рівні, олександрійці часто користувались грецькою філософією, самі її вивчали і не відкидали того, що в поганських системах було гідне наслідування й впровадження у богословську думку³.

Між тим, багато хто з вчителів цієї школи отримали освіту в поганських філософських школах, на своєму досвіді через порівняння переконались в істинності християнського вчення відносно інших вчень і пропонували цей шлях віри своїм ближнім. Вони були переконані, що християнське вчення, яке підкорило їх розум і серце, також заволодіє умами освічених людей. Водночас, вони не могли відкинути ті високі думки, що були закладені в кращих філософських системах, і тому в них могло скластися переконання, що поганська мудрість є одкровення Того ж Господа, Який просвітлює юдеїв через закон, а язичників через філософію для того, щоб хоча і різними шляхами, однак привести і тих і інших до однієї мети: до віри в Викупителя і до прийняття Євангелія. Однакксандрія Єгипетська, як столиця греко-

¹ Киприан (Керн), архимандрит. Золотой век святоотеческой письменности. – М., 1995. – С. 56-57.

² Ренан Э. Христианская церковь. Царствование Андриана и Антонина Благочестивого. – 117-161 гг. – М.: ТЕРРА-TERRA, 1991. – С. 111. (=303 с.

³ Киприан (Керн), архимандрит. Золотой век святоотеческой письменности. – М., 1995. – С. 58.

римського світу того часу, збирала в себе все, що було найкраще в літературі, науці, філософії, релігії. Її школа-університет і бібліотека приваблювали юнаків і мудреців зі всього світу¹.

До представників східного напрямку ноднакжать Климент Олександрійський, Оріген, св. Афанасій Олександрійський і його однодумці, три кападокійці: Григорій Ниський, Григорій Богослов і Василій Великий². Західний або карфагено-римський напрямок повставав проти знайомства з творами поганських авторів. Він був практичний, церковний. Тут ми знаходимо прагнення до встановлення вселенської єдності Церкви, обґрунтування теорії церковної організації і ієрархії.

Карфаген, заснований на руїнах старого міста, був знаменитий наявністю багатьох шкіл, де разом із поганськими ораторами збирали велику кількість слухачів і християнські проповідники. Однак збирали їх не на майданах, а в печерах, біля гробів мучеників. Карфагенська Церква розквітала, прикрашена пастирями і мучениками. З найвідоміших представників карфагенського напрямку того часу можна назвати Тертуліана і Кипріана Карфагенського³.

У цьому контексті важливим є досвіт і богословсько-педагогічні візії Тертуліана, який був першим визначним теологом, який писав латинською мовою. Він не ноднакжить до числа отців Церкви, тому що він ухилився від православ'я і після 207 року впав в монтанізм – єресь, яка стверджувала, що в Христі ми не отримали повноту Одкровення, що воно не закінчене, однак знаходиться в процесі закінчення, завдяки дії Святого Духа. Монтан відкидав ієрархічну організацію Церкви і стверджував, що керівництво нею повинно ноднакжати особливим натхненням “пророкам”. Монтаністська група, заснована Тертуліаном в Африці, існувала ще в V столітті під назвою тертуліанізм⁴.

¹ Однаксандрийская богословская школа [Интернет-ресурс]. – Режим доступу: <http://mstud.org/geography/a/alexandr/school.htm> (назва з екрану).

² Киприан (Керн). – Цит. праця. – С. 59.

³ Див.: Дернов А. А. Методика Закона Божия. – СПб., 1913. – С. 308-309.

⁴ Мейендорф И., протоиерей. Введение в святоотеческое богословие. Нью-Йорк, 1985. – С. 51-52.

Тертуліан народився близько 160 року в Африці в поганській сім'ї. Він отримав гарну освіту, добре знав грецьку мову і добре був знайомий з міфологією і творами поганських поетів. До філософії він не відчував найменшого потягу і навіть недооцінював таких філософів як Сократ, Платон. Отримавши освіту, він став юристом. Навернення його в християнство відбулося в Карфагені, коли йому було більш як тридцять років. Після навернення він став пресвітером, однак пізніше переїхав до Риму, де займався юридичною практикою. Крім цього він писав багато творів на богословські теми. Займаючись письменницькою діяльністю з 193 по 220 роки (помер після 220 року), він зробив великий внесок в християнське Передання. Навіть після того, як він перейшов в монтанізм, в його творах можна знайти ознаки православного богословствування. Серед праць Тертуліана є апологетичні твори. Одним із важливих його творів на захист християн є "Апологетичний трактат". В творі "Спростування єретиків", який був направлений в основному проти гностиків, Тертуліан показує їх неправоту. Його основний аргумент оснований на тому, що єретики не можуть користуватися Священним Писанням, тому що воно ноднакжить Церкві, а не їм; а увійти в спілкування з Церквою вони не можуть, оскільки їх вчення немає в Писанні. Розглядаючи походження єресей, Тертуліан у всьому звинувачує поганську філософію, вважає, що вона породила всі єресі, і нічого доброго у філософів навчитися, на його думку, неможливо. Єдиним об'єктивним критерієм істини є правило віри. "Чого можна навчитися від тих, які не вміють нічого іншого робити, як руйнувати? Якого світла чекати там, де все темрява? Пошукаємо в себе і в своїх, однак пошукаємо тільки того, що служить для вирішення питання, не порушуючи правила віри"¹.

Трактат "Про хрещення" – це доволі ранній твір на цю тему, який дійшов до нас. Написаний він проти Квінтила, який вчив, що хрещення не є необхідністю. Тертуліан заперечував йому так: «Як для того, щоб увійти в

¹ Цит. за: Мейендорф И. Введение в святоотеческое богословие. – Нью-Йорк, 1985. – С. 54.

землю обітовану, потрібно було перейти через Червоне море, так і для вступу в Церкву необхідно пройти через воду хрещальної купелі». Вода розглядається як життєдайна стихія. В зв'язку з цим у Тертуліана вперше зустрічається пояснення монограми ІХТІС, що складається з початкових літер грецького вислову: «Ісус Христос Теу Іос Сотир» (Ісус Христос, Божий Син, Спаситель). Слово ІХТІС з грецької означає «риба», а риба живе в воді. І саме тому риба в ранньохристиянському мистецтві була символом Христа. Таку ж саму символіку Тертуліан бачить в євангельському епізоді чудесного улову риби. Мислитель, зокрема, стверджував, що хрещення єретиків недійсне, і особливо відзначав, відповідно традиції, яка уже встановилася, що мучеництво за Христа потрібно розглядати як «хрещення кров'ю». У трактаті «Про душу» Тертуліан відкинувши язичницьку філософію, обґрунтував твердження, що душа, створена за образом Божим і за природою своєю – християнка. Власне тому вона постійно свідчить про буття Бога¹. Вона має страх до Нього, як до свого Батька! Хоча душа закрита в темниці тіла, розбещена вихованням, безсила і перебуває під владою пристрастей, однак тільки, коли вона пробуджується від сну, вона зразу споглядає на небо, знаючи, що там помешкання Живого Бога, від Якого вона створена, і називає Бога одним тільки Йому подібним іменем. Великий Бог, Бог милостивий, Бог бачить – ось, що душа говорить нам на всякий час в кожному місці.

Так, обґрунтовуючи перевагу християнських виховних засобів над язичницькою дидактикою, Тертуліан умовляє християн не захоплюватися їхніми творами та поезією, хоч вона й приємна для вуха, бо вона «затягує в болото почуттів, які розбещують душу»². Християни, на його думку, мають багато чудових віршів і гімнів. Це не байки, а істина, не штучні мелодії, а щирі почуття у гармонійному співі. «У язичників, – говорив він, – вправа в боротьбі гладіаторів, атлетів; у християн також боротьба в повній мірі – це боротьба з

¹ Реверсов И. Апологеты. Защитники христианства. / Реверсов И. – СПб.: Сатисъ, 2002. – С. 91.

² Отцы и учителя Церкви III века. – М., 1996. – Т. 1. – С. 17.

пристрастями. Розпуста перемагається ціломудреністю, безвір'я – вірою, жорстокість відступає перед милосердям, гордість – смиренням, легковажність – скромністю. Ось боротьба, характерна для християн, яка вінчає їх славою”¹. Прикметно, що Тертуліан не залишив спеціальних творів про виховання, однак визначив основи, на яких воно повинно стверджуватись. Він відзначав, що одночасно створюються Господом душа і тіло, тому і розвиток їх повинен здійснюватися одночасно. Тіло зростає природно, за законом необхідності. Душа, обдарована свободою волі, повинна виправлятися шляхом добра. Ніщо язичницьке, спокусливе не повинно захоплювати її увагу. Тому і вивчення язичницької літератури повинно бути здійснене з великою обережністю. Треба пам'ятати, що душа не в ладу із собою, тому їй треба знайти засіб перемогти себе. Цей засіб – Христос Спаситель із Його вченням. Своїм прикладом, всемогутньою благодаттю, яка відроджує хрещеного і утверджує Святим Духом внутрішню людину, Господь веде до життя вічного. Говорячи про освіту, Тертуліан показує джерело християнського освічення. Воно полягає не в необґрунтованих нічим вченнях філософів, а у вивченні Святого Писання і Передання. “Бог дав нам Святе Писання на допомогу для досконалого пізнання, як Його Самого, так і Його намірів. Ми не прагнемо до цікавості після Ісуса Христа, ні в пошуках після Євангелія. Віруючи їм, ми не хочемо вірити іншим. Шукайте поки не знайдете, вірте, коли знайшли”².

За твердженнями християнського мислителя, благодать діє безперервно, таємно від людини, тому необхідно хрестити немовлят і насичувати їх релігійними враженнями, не чекаючи часу їх розумового розвитку і освіти. Молитва, яка підноситься до Бога духом і істиною, примножує благодать, яка укріплює душу. Таким чином, в особі Тертуліана давня Церква

¹ Реверсов И. – Цит. праця. – С. 93.

² Дернов А. А. Методика Закона Божия. – С. 309.

викристалізувала характерну особистість щодо погляду на давню культуру і освіту.

Багато в чому Тертуліана наслідував св. Кипріан Карфагенський. Родом він був із багатої язичницької сім'ї, а тому отримав добру освіту, викладав риторику і мав можливість займатися адвокатською практикою. Під впливом пресвітера Цельса уже в дорослому віці він навернувся в християнство. Після хрещення він змінив свій спосіб життя, залишивши всі клопоти про земне багатство, славу, насолоди земні, він з натхненням читав Святе Письмо і твори Тертуліана, якого завжди називав своїм вчителем. Св. Кипріан був рукоположений в пресвітери, а пізніше – єпископи з кафедрою в Карфагені¹.

Після вступу Кипріана на єпископську кафедру, почалося жорстоке переслідування християн. Це сталося за імператора Декія (250р.), після двадцяти років терпимості. Протягом цих років Церква розрослася, набрала силу. Вперше в історії християнства всіх християн Римської імперії змушували приносити жертву язичницьким богам. Багатьом таке жертвоприношення здавалося чистою формальністю, і відступників на цей раз було набагато більше, ніж в минулих гоніннях.

Святитель Кипріан у розпал гоніння сховався в таємному місці, за що його звинуватили в боягузстві і пристосуванстві. Адже відступництво тоді вважалося смертним гріхом, і, на думку багатьох, примирення відступників з Церквою було неможливе. Після закінчення гоніння повстало питання про подальшу долю тих, хто відрікся. Сповідники, люди, які перенесли на власних плечах хрест гоніння, відкрито сповідуючи віру в Христа Спасителя, стверджували, що вони мають право судити відступників². Св. Кипріан говорив, що тільки єпископ може нести відповідальність за примирення відступників. Його думку і затвердив Карфагенський собор (251 р.). Не згодившись з таким рішенням, група пресвітерів-сповідників відкололась від Церкви. Святитель важко переживав цю

¹ Ренан Э. Христианская церковь. – С. 112-113.

² Болотов, В. В. Лекции по истории древней церкви (в 4-х т.). – Т. II : История церкви в период Константина В. [под ред. Бриллиантова А.] – СПб. : Тип. М. Меркушева, 1910. – С. 67. (=474 с.

смути і, в підсумку, написав два основні трактати: «Про відпавших» і «Про єдність кафолічної Церкви»¹. Св. Кипріан прийняв мученицьку смерть під час нового сплеску гонінь в 258 р.

У книзі “Про відпавших” Св. Кипріан стверджував, що гоніння спіткали Церкву за гріхи християн, які в середині III століття користувалися більшою свободою порівняно з минулими століттями, що приспало їх пильність, породило аморальність і легковажність до віри: «Оскільки тривалий мир пошкодив вчення, яке дане нам зверху, то сам небесний Промисел відновив... майже сплячу віру. При цьому всемілостивий Господь влаштував все так, щоб те, що сталося, здавалося швидше випробовуванням, ніж гонінням. Тому що стали турбуватися про примноження своєї спадщини і, забувши про те, як чинили віруючі в часи апостолів, з ненаситним бажанням кинулись до збільшення свого майна. Не стало помітно в священиках щирого благочестя, в служителях – чистої віри, в ділах – милосердя, у звичаях – добродіяння. Чоловіки спотворили свою бороду, жінки нарум'янили обличчя... Вкладають подружні союзи з невірними, члени Христові пропонують язичникам. Не тільки нерозумно клянуться, однак звершують клятвoporушення. З гордою пихатістю зневажають предстоятелів Церкви, отруйними устами наговорюють один на одного, з впертою ненавистю проводять взаємні чвари»². говорить Св. Кипріан і про батьків, які без особливої потреби приводили дітей для участі в язичницьких обрядах, тим самим примушуючи їх до відступництва. Твори на етичні теми знаходять деякі подібності з писаннями Тертуліана. Видані декілька невеликих трактатів, з яких особливий інтерес представляють «Про одяг цнотливих», «Про благо терпіння», «Про ревності і заздрощі».

У трактаті «Про смертність» розповідається про християнське ставлення до смерті. Тут підкреслюється, що нічим так не відрізняються християни від язичників, як духом, з яким вони зустрічають свою кончину. Св. Кипріан

¹ Докл. див: Писания мужей апостольских. – Рига: Христианская мысль 1992.

² Отцы и учителя Церкви III века. – М., 1996. – Т. 1. – С. 280-281.

засуджує звичай оплакувати мертвих, оскільки для віруючої людини смерть в Христі веде до безсмертя і вічної нагороди, звільняючи її від праці і знегод цього світу для поселення в істинній батьківщині.

Відмінною рисою всіх творів св. Кипріана є їх практична направленість. Він виділяє ті сторони християнського життя, які показували особливо сильний вплив на зміну язичницького життєвого ладу. Так самотнім явищем в християнстві була цнотливість, вона виявилася сильним засобом Церкви в її прагненні здійснити оновлення особистості, сім'ї і суспільства. Цнотливі своїм прикладом пробуджували прагнення до чистого життя у своїх молодих послідовників. “Діви, – говорить св. Кипріан, – це цвіт церковного паростка, висока краса благодаті духовної. Ними радіє, в них прикрашається славне дітородження Матері-Церкви”¹.

У цьому невеликому за обсягом трактаті мислитель передусім наголошував на єдності Церкви. «Учитель світу і Наставник найперше говорив про єдність. Він не хотів навіть, що ми молитви творили кожен окремо, ніби, молячись тільки за себе. І те, що ми не говоримо: «Отче мій, що єси на небі... хліб мій насущний дай мені сьогодні» – свідчення цьому. Кожен із нас не просить про відпущення тільки своєї провини, ми не молимося тільки за себе, щоб не бути введеному у спокусу і визволитися від лукавого. Наша молитва всезагальна, і коли ми молимося, то молимося не за одного когось, а за весь народ, тому що ми – один єдиний народ Божий і складаємо одно ціле. Бог – Наставник світу і єдності. Він навчає нас цієї єдності. І Йому угодно, що ми молилися одні за одних, так як Він поніс тягарі усіх, за всіх і за все”². Означена тема єдності всіх в Церкві, відродження суспільства того часу і окремих сімей за зразком Церкви Христової особливо чітко викладена в творі “Про єдність Церкви”. Кожен християнин зобов’язаний ноднакжати до кафолічної Церкви – єдиної і одної Церкви. Під єдністю Церкви Св. Кипріан розуміє

¹ Отцы и учителя Церкви III века. – М., 1996. – Т. 1. – С. 284.

² Там само. – С. 287.

сакраментальну єдність, в авангарді якої стоїть єпископ. У наш час більшість богословів, в тому числі і католицькі, згоджуються з тим, що, говорячи про “престіл св. Петра”, як основу єдиної Церкви, Св. Кипріан мав на увазі не Римський престіл, а будь-яку місцеву Церкву. В конкретному випадку він писав про Церкву Карфагенську. Дотримуючись традиції свв. Ігнатія і Іринія, святитель бачив у кожній місцевій церкві єдину і тільки одну кафолічну Церкву в усій її повноті. Місцева церква – не частина Церкви, а вся Церква. Церква одна, хоча з приростом родючості ділиться на багато. Він наводить приклад, що “в сонця багато променів, однак світло одне; багато гілок на дереві, однак стовбур один, який міцно тримається на корені; багато струмків витікає з одного джерела... Таким чином, Церква, осяяна світлом Господнім, по цілому світі поширює промені свої, однак світло, яке розливається всюди, одне, і єдність Тіла залишається нероздільною. По всій землі вона розгорнула гілки свої... Численні потоки її течуть в доднакий простір. При всьому цьому, Глава залишається одна, один початок, одна мати, багата ряснотою плодотворіння”¹.

Між тим, не виникає жодного сумніву, що все сказане про св. Петра, – тільки вираження ранньохристиянської ідеї, суть котрої зводилася до такої максимуми: кожна помісна Церква, яка керується єпископом, є спадкоємицею Петра – каменя, якого вважали основою єдності всієї Церкви Христової на землі. Ця ідея відображала природу місцевої ранньохристиянської громади, поза якою, як наголошував святитель Кипріан, немає спасіння: «Кому Бог – не Отець, Церква – не Мати»! А тому, «той, хто перебуває поза Церквою, міг би розраховувати на спасіння тільки в тому випадку, як би хтось спасся з тих, хто на момент потопу був поза ковчегом Ноя»².

Звідси видно, що всі настанови св. Кипріана щодо виховання дітей засновані на ідеї єдності і спасительній місії Церкви. Дітей треба виховувати в твердій свідомості глибокого єднання всіх віруючих через велику любов до

¹ Флоровский Г., протоиерей. Восточные отцы IV века. – Париж, 1931. – С. 117. (=426 с.

² Отцы и учителя Церкви III века. – М., 1996. – Т. 1. – С. 288.

Бога і один до одного для з'єднання всіх в єдину Церкву – середовище, в якому одне наше спасіння. Без цієї свідомості, без прагнення до єднання, якщо воно не буде закладено в дитячих думках, вони не зможуть бути членами Церкви. Поза Церквою спастися не можна, значить, вони не зможуть отримати спасіння. Для більш повного розуміння цього Св. Кипріан детально розглядає думку апостола Павла, що сім'я – це домашня Церква і, що все в цій Церкві повинно бути за зразком великої святої єдиної Церкви. Чоловік і батько повинен бути главою домашньої Церкви на образ Господа. Жінка і мати повинна перша показувати любов до Господа, тихість, мудрість, працелюбство, віддавши себе на волю Божу. Діти повинні засвоїти в душі і показати в житті риси благоговіння до своїх батьків. Єдність Церкви вселенської проявляється в єдності сім'ї і виражається в тому, що все в сім'ї здійснюється разом, в єдиній душі, слові, ділі. Разом працюють, разом відпочивають, разом їдять і разом дякують Богу, разом просять Його про потреби сім'ї, про благо ближніх і всієї Церкви. Разом славлять Бога за Його дивні милості. Виховані в домашній Церкві немовлята і підлітки, доживши до юнацького і дорослого віку, стануть живими членами матері-Церкви і плідно будуть жити в ній на славу Божу¹ [26, С. 313].

Не менш значущими на проблему освіти і виховання є погляди Климента Олександрійського та Оригена. Євсей Кесарійський згадує про твори св.Климента й каже, що є три основні твори: «Повчання до еллінів», «Педагог» і «Стромати»². Заголовок «Стромати» можна перекласти як “Збірники” або навіть “Клаптики”, очевидно тут йдеться про зібрання різних думок, таких собі іноді строкатих та різних за походженням тверджень-узорів, з яких автор зіткав одне велике покривало – християнську думку³. Ці три трактати являють

¹ Дернов А. А. Методика Закона Божия. – СПб., 1913. – С. 311.

² Цей твір перекладений на українську мову викладачами та студентами Богословського відділення Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича під загальною редакцією Святійшого Патріарха Київського і всієї Руси-України Філарета (2012).

³ Порівн.: Климент Олександрійський. Стромати / Климент Олександрійський; під редакцією Святійшого Патріарха Київського і всієї Руси-України Філарета... – К. : Видавничий відділ УПЦ Київського Патріархату, 2012. – С. 5 (847, [1] с.

собою програму послідовного становлення досконалого і освіченого християнина, яка була вироблена в Однакксандрійській школі. Навчання складалося з одного підготовчого і двох основних курсів. Для підготовчого курсу призначене було “Повчання”, звернене до язичників, які вже отримали світську античну освіту. Як керівництво для першого курсу навчання написаний твір «Педагог», для другого курсу – «Стромати».

Слово «Педагог» перекладається з грецької мови як “дітоводитель”. Всіх людей, незоднакжно від віку і досвіду, Климент називає дітьми, чадами Божими. “Тепер, зберігаючи послідовність в ході думок, ми скажемо про те, хто є нашим Педагогом. Ім’я йому – Ісус” [22, С 68]. Ісус переконував, виховував, вчив. Досягнення педагогічного ідеалу розглядається в “Педагогові”, по-перше, в придбанні правильних звичаїв, по-друге, в вихованні християнської поведінки, по-третє, в перемозі над пристрастями. В чому відкрито наставляє, в тому і обіцяє навчити педагог. Якщо в моральній людині розділити три такі сфери: нахили волі, зовнішні дії, пристрасті, то нахили волі будуть ноднакжати до області дії Логоса, Який наставляє... Всією областю людських дій править закон, який встановлений Логосом. Пристрастей лікарем є цілитель Логос. По суті – це один і той же Логос. Він звільняє людину від рабства світським звичаям, якими ми задовольнялись і виховує нас для єдиного можливого спасіння в Божественній вірі. Ми будемо називати Його одним словом «Педагог»¹. «Повчання» пов’язане з вихованням звичаїв, «Педагог» – з вихованням дій, тобто поведінки, «Стромати» – з лікуванням пристрастей. Наставник, Педагог, Вчитель – всі ці фігури, в кінцевому рахунку, знаходяться в Ісусі Христі. “Практика, а не тільки теорія – область Педагога, – пише Климент, – не навчання, а моральне поліпшення, така Його мета; життя мудреця, а не вченого Він хоче намалювати перед нами... Ніхто із хворою душею не може зробити інтелектуальних надбань,

¹ Климент Однакксандрійский. Педагог. – М., 1996. – С. 29.

перш ніж одужає”¹. На думку В. Лоського, в цьому піклуванні – розділити своє вчення в зоднажності від ступенів удосконоднання читача або учня – виступає відомий езотеризм, який потрібно відрізняти від прихованості або потаємності. Коли знання даються достойним, які досягнули удосконоднання, езотеризм має на увазі посвячення. Климент уже в який раз висловлює свою думку термінами, які свідомо запозичені з язичницьких містерій. Так, він відзначає, що грецькі містерії починаються з очищення, яке аналогічне християнській сповіді. Далі іде посвячення в “малі містерії”, начебто навчання або підготовка до “великих містерій” або таємниць, коли вже не навчаєшся, а споглядаєш дані реальності. Це найвищий ступінь християнського посвячення, богоспоглядання, досягнутий шляхом аналізу. Климент в “Строматах” (Кн.V.11) дає приклад подібної дії, який закінчується спогляданням².

За св. Климентом, християнське вдосконоднання полягає в пізнанні Бога і уподібненні Йому Святому. Мета християнина – пізнати або побачити Бога. Досконалий гносіс є вічне споглядання. І в цьому розумінні він стоїть вище віри. Якщо, відходячи від язичництва, ми звертаємось до віри, то від віри повинні відходити до гносісу. Щоб володіти пізнанням, недостатньо бути християнином, дар цей потрібно примножувати життям, шляхом відкинення пристрастей і досягненням стану внутрішнього спокою. В святителя аскетичний ідеал такого безстрастя не дуже відрізняється від безстрастя стоїків. Він вважає, що тільки досконалий християнин, який досягнув безстрастя, володіє даром знання, він – істинний гностик. Климентівський гностик не має нічого спільного з єретиками, які називаються “гностиками”. На думку Климента, християнські гностики – не окрема “каста”, відмінна за своєю духовною природою від інших людей, які або тілесні або душевні. Істинні гностики – християни, які досягнули запропонованої всім досконалості

¹ Там само. – С. 29-30.

² Лосский В. Н. Боговидение. – М., 1995. – С. 31.

у споглядацькій чесноті. Прагнучи навернути греків в християнство, привести їх до Церкви, Климент доводить перевагу християнства над язичництвом, однак водночас зберігає цілком позитивне ставлення до грецької філософії: ”Філософія потрібна була грекам для праведності; до приходу Бога, і навіть тепер, вона корисна для розвитку істинної релігії як підготовча дисципліна для тих, хто приходить до віри засобом наглядної демонстрації... Бог – джерело всякого добра, безпосередньо, як в Старому і Новому Завітах, або частково, як у випадку філософії. Однак можливо, що філософія була дана грекам безпосередньо тому, що вона була “дітоводителем”(Гал.3.24) еллінізму до Христа – тим самим, чим Закон був для євреїв. Таким чином, філософія була приготуванням, яке проклало людині шлях до удосконалення в Христі”¹.

Таким чином, як бачимо, св. Климент відкриваючи духовний зміст педагогіки, розглядає виховання невід’ємною складовою спасіння. Хоча саме слово «педагогіка» мислитель вживає в різних значеннях. “Згідно з волею Бога, педагогіка полягає в тлумаченні істини безпосередньо в напрямку Богопізнання, в постійному відображенні собою діл, які мають вічну цінність. Педагог наш в своїй доброзичливій турботі про нас, своїх дітей, вчить нас такому способу життя, який веде до спасіння. Педагог не дозволяє, щоб його вихованець під впливом світської моралі, потрапив у захоплюючу хвилю безплідного життя порожнього життя, однак переконує його, щоб правильними своїми веслами, тобто своїми розуміннями, тримався він твердо тільки вітру істини, допоки неушкоджений, ретельно вихованим сином чи дочкою, не ввійде в гавань небесну. Тому що, так звані язичниками батьківські звичаї, це – річ минуща; Божественне ж виховання є скарбом вічно цінним”². У боротьбі з пристрастями Климент вимагає суворості, яку розумів як засіб допомоги дитині в боротьбі з гріховними нахилами. “Метод суворий для правильності в вихованні дітей є корисним, він має значення необхідного при

¹ Отцы и учителя Церкви III века. – М., 1996. – Т. 1. – С. 43.

² Климент Одрександрийский. Педагог. – М., 1996. – 68-69.

вихованні допоміжного засобу. Багато з пристрастей можуть бути викоренені тільки через покарання, об'явлення більш суворих заповідей і викладання деяких суворих основоположень. Так, наприклад, догана для пристрастей душевних є деякого роду хірургічна операція”¹.

У “Педагогу” ми знаходимо мету виховання – підготовку до вічного життя (стати громадянином неба), і шлях до цієї мети. “О, вихованці солодкої педагогіки, – говорить Климент. – Все в більшій кількості, все тісніше і повніше будемо приєднуватися до прекрасного тіла Святої Церкви; побіжимо до неї, як малі діти біжать до своєї доброї матері. Ставши слухачами Логоса, прославимо домобудівництво нашого спасіння, яке робить нас блаженними; ним людина досягає стану чада Божого і освячується в нього. Через виховання, яке отримує на землі, стає вона громадянином неба”².

Оріген був другим видатним представником Однакксандрійської школи після Климента Однакксандрійського, і його можна назвати центральною фігурою в богословському житті Сходу III століття. Оріген зробив спробу систематичного пояснення християнства в категоріях еллінської думки. Цим шляхом до нього йшов Климент Однакксандрійський, вчення якого було відзначено нахилом до гностицизму. Климент – перш за все, мораліст, Оріген – богослов, екзегет і вчитель аскетичного життя. Для нього християни розділялись на дві категорії: одні вірять, інші знають. Однак кожний християнин повинен прагнути до пізнання. Одкровення призначено як простим, так і досконалим. Одним воно дає вчення моральне, іншим “гносис”, вчення про Тройцю або “теологію”³. Досконалість є уподібнення до Бога. “Образ” нам вже даний, ”подоба” розглядається як можливість досягнути досконалості, яка знайде всю повноту тільки після закінчення часів, коли Бог буде “у всьому все”(1Кор.15,28)⁴. “Я думаю, – пише Оріген, – що цей вислів “Бог буде все у всьому” означає, що в кожній окремій істоті Він буде складати

¹ Климент Однакксандрійский. Педагог. – М., 1996. – С. 79-80.

² Там само. – С. 283-284.

³ Лосский В. Н. Боговидение. М., 1995. – С. 36.

⁴ Там само. – С. 38.

все. У всякій же окремій істоті Бог буде складати все таким чином: все, що тільки може відчувати, або розуміти, або думати розумний дух, очищений від закваски різних пороків і цілковито очищений від хмари зла, – все це буде складати Бог, і, крім Бога, цей дух вже нічого іншого не буде бачити, крім Бога, нічого іншого не буде пам'ятати, Бог буде кордоном і мірою кожного його руху; і таким чином, Бог буде складати в ньому все”¹. Це є обожений стан, те з'єднання з Богом, яке досягається єдиним шляхом духовного і тілесного вдосконоднання. Згідно з Орігеном, метою людського життя є споглядання Бога, що можливо завдяки постійній боротьбі з пристрастями і неустанній молитві про звільнення від них. Під пристрастями мислитель розумів підкорення всьому, що не від Бога. Повертаючись до богоспоглядання, очищена від пристрастей душа, знову отримує втрачену в гріхопадінні досконалість. Ось – головна мета справжньої педагогіки за Орігеном.

Не вдаючись в богословські тонкощі богословської думки Орігена, варто підкреслити, що саме він доволі рельєфно поставив перед духовним досвідом християн проблему богоспілкування і богоспоглядання. Під впливом дидактики Орігена християнське вчення відкрило шлях християнського споглядання, в якому відбувається спілкування з Богом Живим, з особовим Богом Одкровення. Климент і Оріген були першими, хто намагався вирішити цю богословську проблему. Їх велике завдання було в тому, щоб показати язичникам, що всі скарби еллінської мудрості існують в філософії Церкви і цією істинною філософією перевищені. Тому вони мимоволі створили деякий синтез і надали, цим самим, християнському спогляданню чужий духу Євангелія відбиток платоністського інтелектуалізму або спіритуалізму².

За об'ємом своєї літературної і вчительської діяльності учень незрівнянно перевершив свого вчителя. Оріген, один із найвизначніших богословів, який вплинув на подальший розвиток християнської думки, в

¹ Оріген. О началах. – Казань, 1899. – С. 294.

² Там само. – С. 225.

деяких пунктах свого вчення відхилився від змісту християнського Одрокровення, а в більш пізні часи «орігенізм» навіть дав початок багатьом течіям, які не узгоджуються з православним віровченням.

Потрібно відзначити, що Оріген досяг великих висот, а саме як вчитель Церкви. Його педагогічні ідеї, впроваджені в особисте життя, отримали визнання християнських педагогів. Прикметно, що у викладацькій діяльності Оріген завжди ставив на перше місце богослов'я і тлумачення Святого Письма¹. Однак перш ніж перейти до вивчення Біблії він пропонував своїм слухачам підготовчий курс, який включав діоднактику, фізику, математику, геометрію і астрономію. Після цього вивчалась філософія і богослов'я. В Олександрійському училищі ще за часів Пантена і Климента панувала повага до класичного античного вчення. Оріген намагався підтримувати цей дух. Коли кількість слухачів збільшилася, він не зміг справитися з викладацькою роботою і доручив вести підготовчий курс своєму учневі Іраклу, пізніше єпископу Олександрійському, а сам зосередився на викладанні богослов'я і Святого Письма.

Викладацька діяльність переривалась його поїздками, деколи дуже довгими. Бажаючи побачити Римську Церкву, біля 212 року він здійснив подорож до Риму. Біля 215 року відвідав Аравію, в 216 році, ховаючись під час гоніння, знайшов захист в Поднакстині. Проїжджаючи через Поднакстину (біля 231 року), він всупереч канонам прийняв в Кесарії, в чужій єпархії, пресвітерську хіротонію. Однак Олександрійський єпископ Димитрій скликав собор; відлучив Орігена від Церкви, на другому соборі позбавив його священства. Таке рішення підтримали і наступний єпископ Іракл і собор в Римі. Після цього Оріген назавжди залишив Олександрію і переселився в Кесарію Поднакстинську, де заснував богословську школу і керував нею протягом двадцяти років до своєї смерті (біля 253 року)². Повний список праць

¹ Док. Див.: Доброклонский А. Однакксандрійская образованность.... – М., 1880. – С. 72-73.

² Там само. – С. 79.

мислителя налічує декілька тисяч назв, та до нас дійшла тільки невелика частина його творчої спадщини.

У теоретико-методологічних розробках про природу, структуру та дидактичні цілі педагогічної діяльності Оригена ми маємо наочний приклад ролі особистого життя та служіння вчителя, а відтак їхнього впливу не стільки на процес навчання, скільки на перетворення, переорієнтацію життя учнів, без чого неможливо засвоїти богослов'я як живий процес богопізнання. У педагогічній думці мислителя ретельно обґрунтовано важливість поєднання навчання з духовним становленням особистості в процесі її соціалізації та аскетичного виховання, коли навчання постає невід'ємною складовою духовно-морального вдосконалення.

2.2. Переоцінка морально-виховного потенціалу світських та старозавітних засад педагогіки і кристалізація євангельського образу учителя й учня

Християнське тлумачення природи і функцій педагогіки базується на усвідомленні її головного принципу – обоження людини. А тому, сходження Бога до крайніх меж нашого людського падіння аж до смерті постає як сходження, що відкриває людині шлях її духовного та тілесного піднесення аж до маєстату Бога. Така педагогіка відкриває горизонти з'єднання творіння з Божеством і, по суті, складає сутність християнства. Спасительна місія Ісуса Христа, а в більш широкому змісті – втілення Слова, пов'язується з кінцевою метою, яка поставлена перед творінням, а саме: з'єднання людини з Богом. Якщо це з'єднання здійснено в Божественній Особі Сина – Бога, Який став людиною, то потрібно, щоб воно здійснилось і в кожній людській істоті і кожен із нас став богом по благодаті, або «причасником Божественного єства», за словами св. апостола Петра (2 Пет.1, 4). З'єднання з Богом – це головне призначення для кожної людини. Спаситель світу Христос, Який відкрив це

призначення, сказав: «Будьте досконалі, як досконалий Отець ваш Небесний»(Мт.5, 48). В цій істині християнства полягає визнання і виправдання безмірної гідності кожної людської особистості.

У Новозавітнім Одкровенні глибоким і досконалим способом виявляється внутрішня людська природа. Християнська педагогіка, ставлячи завдання наблизити людину до Бога, користується при цьому всім, що є найкращого як в науці, так і в мистецтві, як в природі, так і в житті суспільства і у такий спосіб намагається викликати в тілесно-духовному організмі вихованця повне пробудження всіх сил і здібностей, так щоб думки його направлялись до істини, воля – до свободи і блаженства, почуття – до любові за постійної участі розуму. Однак, перш за все, щоб пізнати саму істину і в ній Бога, щоб стати досконалим і наблизитись до Бога, людина повинна усвідомити себе в своїй гріховності. Тому людині необхідно було спочатку відкинути чуттєвий світ і в пориві віри полинати до неба, щоб пізніше принести на землю все небесне, істинне, досконалим¹. У своєму прагненні розкрити і укріпити сили, які знаходяться в душі дитини, визволити душу від пристрастей, розкрити образ Божий в людині, яка росте, християнство не відходить від світу, однак підноситься над світом. Прагнення вічного життя і порив до преображення звичайного життя, які породжуються християнством, ставлять перед педагогікою нелегке завдання – виховати дитину в християнському дусі для земного життя і в той же час не припинити рух до вічного життя².

Ідея обоження починаючи з IV століття складала саме ядро життя Християнської Церкви, навколо якого оберталися всі питання догматики, етики і містики. Перетворення дією Божої благодаті смертної природи людини в безсмертну, тлінної в нетлінну, звільнення її назавжди від гріха і моральних недосконалостей, від фізичних немочей і хвороб, дарування їй сили і влади як над оточуючою їй фізичною природою, так і над духовним світом людини,

¹ Див.: Дернов А. Методика Закона Божия. – СПб., 1913. – С. 264.

² Зеньковский В., протоиерей. Педагогика. – М., 1966. – С 13.

одухотворення її, присвоєння їй Божественної слави і величі, щоб ноднакжним місцем перебування для неї стала не земля, а небо – одним словом, обоження – ось те, що складало останню і найвищу мету сотеріологічних сподівань православного християнина.

При розкритті ідеї обоження треба пам'ятати, що термін «обоження» не має в православному богослов'ї абсолютного значення. Святі отці, які користуються цим терміном, постійно підкреслюють, що «богом» людина може стати не за єством, а «за благодаттю» або «за усиновленням». Однак це не означає, що слово «обоження» має у східних святих отців тільки морально-аскетичне значення. Мова іде у них не тільки про очищення душі в процесі духовного вдосконоднання. Воно слугує тільки приготуванню до обоження, а саме обоження є результатом цілком реального благодатного вселення Бога в серце людини.

Обоження людської природи стало результатом зішестя Слова Божого до чрева Приснодіви і сприйняття Ним людського єства. Людина удостоєна найвищої почесі, якої не мають навіть ангели: людська природа іпостасно з'єдналася з Безкінечним, з Вічним, з Божеством. Саме Божество прилучилося до людства, а людство у Божестві обожилося. Обоження – це найважливіший результат всього земного служіння Христа Спасителя. Таким чином, у Христі людство представлене Богові, піднесене до Нього, однак по відношенню до кожної окремої людини обоження ще немає. Воно досягається людиною, яка живе у Святій Церкві, згідно її особистої участі у справі Христовій, особистого життя у Христі, яке здійснюється у молитві, пості, доброчинності і прилученні до Божественної благодаті в таїнствах Церкви Христової¹.

Звісно, що ідеалом виховання служить Ісус Христос, Який є досконалим і Богом, і досконалою Людиною водночас. Він стоїть на вершині всього створеного. Саме в Ньому людство тримало найдовершеніший і вічний ідеал для виховання: кожний християнин повинен з розрахунком своїх здібностей намагатися уподібнитися Христу, тобто перемогти в собі користолюбну природу і створити з

¹ Серафим (Роуз), ієромонах. Православное воспитание и окружающий мир. – М., 1993. – С. 87.

себе вільну особистість, яка знаходиться в свідомому і розумному відношенні до Бога, людей і природи. Ці вимоги Христос здійснив в Своєму житті і закріпив прикладом як істинний Вчитель і Вихователь. Він відкрив світу, що Бог є Дух, Якому і поклонятися необхідно духом і істиною, сповістив істину, що Бог живе в людині по мірі підкорення і узгодження її волі з волею Бога. У вченні і справах Найдосконалішого Вчителя втілюються всі вічні основи педагогіки, які потрібно нам розвивати і застосовувати на практиці.

Вбачаючи Своє призначення не в знищенні закону, а в його удосконодженні, Христос зміцнив шлюб – основу моралі, життя і виховання, одухотворив його. «Покине тому чоловік батька і матір і пристане до дружини своєї, і стануть обоє вони одним тілом»(Мт.19, 5). Що ж до дітей, то Він вимагає високої поваги і визнання їх особистої гідності. «Поправді кажу вам: хто Божого Царства не прийме, немов те дитя, той у нього не увійде». І Він їх пригорнув і поблагословив, на них руки поклавши»(Мк.10, 15-16). І Він сказав: «Хто ж спокусить одного з малих цих, що вірять, то краще б такому було, коли б жорно млинове на шию йому почепити та й кинути в море» (Мк.9, 42). Діти з їх відданістю і покірливістю, з їх простотою, з їх чистим серцем і любов'ю, з їх відвертою прямоотою і сприйнятливістю до всього прекрасного і божественного є в очах Христа зразком високої досконалості, якої може досягти доросла людина тільки свідомо, в той час як діти володіють цією здатністю несвідомо. Тому Він говорить Своїм учням, щоб вони знову зробились, як діти, визволились від усякого марнославства та честолюбства. На запитання про те, хто з них буде найбільшим в Царстві Божому, Він відповів: «Хто впокориться, як дитина оця, той найбільший у Царстві Небеснім»(Мт.18, 4).

Батькам Христос проповідує про віддану любов в справі виховання своїх дітей і показує на батька, який навіть блудного сина після його повернення приймає радісно в свої обійми. Однак в той же час Він застерігає від такої любові до дітей, яка заради них зневажає найвищу мету. Він нагадує: «Хто більш, як Мене, любить сина чи дочку, той Мене недостойний» (Мт.10, 37).

Як справедливо наголошує В. Лоський, Христос визнає всю важливість тілесно-духовного виховання дітей, однак виховання духу в Його очах вище і важливіше за розвиток тіла і надбання земних скарбів¹, бо «яка ж користь людині, що здобуде увесь світ, однак душу свою занапастить?»(Мт.16;26). «Не складайте скарбів собі на землі, де нищить їх міль та іржа, і де злодії підкопуються й викрадають. Складайте ж собі скарби на небі, де ні міль, ні іржа їх не нищить, і де злодії до них не підкопуються та не крадуть. Бо де скарб твій, – там буде й серце твоє!»(Мт.6,19-21). «Шукайте ж найперше Царства Божого й правди Його, – а все це вам додасться»(Мт.6,33). «Царство Боже не пожива й питво, однак праведність, і мир, і радість у Дусі Святим» (Рим.14, 17).

На цих основах встановив Христос вічно істинне поняття про виховання. Виховання людини, згідно духу Євангелія, є її піднесення із низькості і чуттєвості до Божественного вдосконоднання².

Апостол Павло сформулював основи християнської антропології. За його боговдохновенним вченням, людина живе, рухається і існує Богом, стоїть на вершині всього творіння. Створена із землі і одухотворена Духом Божим, вона володіє вічно живою душею. Життя духу істотно виявляється в думці, бажанні і почутті. Думки направляються до пізнання Бога і всіх речей, пробуджують почуття і визначають волю.

Створене на євангельських засадах нове суспільство відрізнялось не тільки зовнішніми формами життя, скільки більш глибокими його внутрішніми основами. Вислови «нова людина», «нове творіння Боже», «храм Духа Святого» і інші були точними визначеннями різноманітних сторін нового світу, встановленого Ісусом Христом. Преображення батьків Святим Духом спонукало їх швидше вести дітей в насліддя блаженства. Звідси виходило бажання похрестити своїх немовлят і ввести їх в Церкву. Допустивши хрещення немовлят (дітей), Церква здійснила великий акт християнського виховання. Дитина не

¹ Див. : Лосский В. Боговидение. – М., 1995. – С. 245.

² Лосский В. Боговидение. – М., 1995. – С. 267-268.

тільки знаходиться під зовнішнім піклуванням християн, які прийняли на себе обов'язок виховати «малих цих», однак на хрещених дітях, крім того, спочиває благодать Святого Духа, яка здійснює таїнственну охорону дитячої душі від зла і укріплює її на засадах правди, миру і радості в славу Божу.

Розділ 3. РОЗВИТОК ХРИСТІЯНСЬКОЇ ПЕДАГОГІКИ В ПЕРІОД «ЗОЛОТОГО ВІКУ» ПАТРИСТИКИ

3.1. Провідні ідеї та методологічні засади християнської освіти і виховання у творах Отців Церкви

Четверте століття для Церкви Христової, як і християнської педагогіки, характерне тривалим важким і водночас дуже продуктивним процесом духовного переродження античного суспільства. Більшість живе в своєрідній культурній парадигмі – двовір'ї. Щось подібне переживали й наші пращури після Хрещення Руси-України упродовж IX – XII ст. То були часи повільного переродження духовного устрою давньої людини з язичницьким світоглядом і цінностями. Закінчується цей процес набагато пізніше, і його результат – народження нової, візантійської культури. Четверте століття було перехідною епохою, – в цьому його історична своєрідність.

Головними причинами двовір'я В. Лоський називав проникнення в Церкву Христову еллінізму, який вніс елементи релігійного розумового бачення і інтелектуальну духовність, що були чужі християнству. Водночас саме завдяки їм, ця елліністична “духовність”, ця інтелектуалістична або надінтелектуалістична містика, введена в Церкву, буде нею поглинена і цілком перетворена. Потрібні будуть цілі століття боротьби, надлюдських зусиль, щоб переступити цей еллінізм, щоб став він, кінець кінцем, вселенською формою християнської Істини, самою

мовою Церкви. ”Спасіння як втеча зі світу, “втеча свідомості”, буде сприйматися як обмеженість, як спіритуалістичне спотворення. І дійсно, мова іде не про те спасіння, яке б виривало зі світу, а про те, котре в Слові, Яке стало тілом, відкривалося б для створеного світу. Гносіс, інтелектуальне споглядання, все більше приймається, як один з необхідних моментів спілкування людей з Богом, однак від цього він не стає “шляхом переважним”, який веде до обожнюючого спілкування”¹.

IV століття характеризується численністю святоотцівських творів, різноманітністю їх змісту. В цих творах, де викладена боротьба православної віри з іновірцям, благочестя з розбещеної мораллю або хибними уявленнями про благочестя, тобто фальшивою праведністю, догматичне вчення Церкви розкривається зі всією повнотою.

Язичницькі традиції підтримувалися вихованням, оскільки школи, в яких навчалися християни, довго залишались язичницькими². Система виховання виходила зі світобачення, яке було вироблене століттями. Змінити її повинна була нова система, створена на нових основах життя. В творах святих отців цього часу зустрічається багато міркувань з питань виховання і освіти. Складалася майже закінчена і суворо теоретична система християнського виховання. Розум юнаків з християнських сімей освітлювався науками, охоронцем яких була язичницька школа, однак дух виховувався діяльним життям, основи якого мають свої коріння в доброму сімейному вихованні, і розвиток цього життя проходив в Церкві³.

Святі отці були не тільки теоретиками-богословами, однак проникли в таємницю духу, відкрили його єство, вони вказали на вищу мету існування, показали надзвичайно повну картину християнського

¹ Лосский В. Боговидение. – С. 46-47.

² Кислашко О. Християнська педагогіка. – С. 301.

³ Петровский А.В. Вопросы истории и теории психологии. – С. 101.

життя. Створювалися нові задатки життя, виховувались нові люди. Перший з письменників цього століття, святий архієпископ Однакксандрійський Афанасій, названий Великим, не залишив спеціального твору з виховання. Однак все його життя, в якому поєднувались освіта і аскетизм, служить прикладом виховання волі. Володіючи широкою вченістю, святитель Афанасій виклав у суворій системі вчення про втілення Сина Божого, про спосіб поєднання Божества і людства в Ісусі Христі. Слова Афанасія Великого: "Він став чоловіком, щоб ми обожились," – виражають характер його світогляду. Одним із знаменитих морально-повчальних творів святителя Афанасія є "Житіє преподобного отця нашого Антонія", де розповідається про засновника єгипетського чернецтва. Це перше в історії християнської писемності житіє, стало зразком для всієї середньовічної агіографічної літератури.

Приклад високого життя преподобних отців і пустинножителів, їх усні настанови, в яких відбивався високий ступінь духовної освіченості, благодатний стан їх чистої душі і богопросвічений розум чинили виховний вплив на людей того часу. Наступні покоління виховувались творіннями, в яких зберігався дух цих настанов. Безпосередньо про виховання пустинножителі не писали, однак їх поради про самовдоскоконакння, про роботу над собою, про таке виховання серця, щоб вимоги пристрастей були заглушені голосом совісті, про смирення, покаяння, про молитву, складають основу для керівництва в справі виховання. За важливістю духовних творів потрібно виділити святих

Василія Великого¹, Григорія Богослова і Івана Златоустого², яких в Православній Церкві називають вселенськими вчителями і святителями.

У цьому контексті важливим є думки св. Василія Великого і якраз як педагога, а не богослова. Найбільш цікавим твором педагогічного характеру святителя є його Правило і, зокрема, «15 запитань і відповідей», в якому св. Василій описав систему монастирського освіти та виховання. Тут зустрічаються думки, які мають важливе загальнопедагогічне значення: про дух і характер виховання, про покарання, їх втілення і значення, методику навчання, заохочення та стимулювання. Такою ж цінною є його бесіда «До юнаків, про те, як користуватися язичницькими творами»³. У ній св. Василій Великий з висоти свого віку і досвіду в справах людських показує тим, хто ледве вступив в життя, найбезпечніший шлях. «Не дивуйтеся, якщо вам, які кожен день ходите до вчителів і з поважливими мужами давнини розмовляєте засобом затількиних ними творів, скажу, що сам собою знайшов я дещо більш кориснішим. Про це хочу дати вам пораду, а саме, що не потрібно, раз і назавжди давши цим мужам стерно корабля, слідувати за ними, куди лиш поведуть, однак запозичуючи в них все, що є корисного, потрібно вміти дещо і відкинути. А що ж це таке, і як це розрізняти, цьому і навчу, почавши так. Ми думаємо, діти, що теперішнє життя людське зовсім нічого не значить; абсолютно не вважаємо і не називаємо благом того, що дає нам досконалість в цьому тільки житті. Ні знаменитості предків, ні сили і красоти тіла, ні пошани від усіх людей, ні самого царства, ні всього іншого, що не назвуть із людського, не визнаємо великим, навіть достойним бажання, і не звертаємо уваги на

¹ Див., напр.: Великий Василій. Гомілії / Василій Великий / Перекл. з давньогрецької Л. Звонської. – Львів: Свічадо, 2006. – 312 с., а також: Василій Великий, святитель. Творения. – М., 1846.

² Золотоустий Йоан. Про священство / Йоан Золотоустий. – Львів: Свічадо, 2015. – С. 11. (= 160 с.

³ Великий Василій. Гомілії. – С. 122 – 130.

тих, хто має це, однак спрямовуємо надії далі, і все робимо для приготування себе до іншого життя. Тому, що до нього сприяє нам, про те говоримо, що повинно любити це і прагнути цього всіма силами, а що не переходить в нього, те зневажати, як нічого не варте”¹. У цих словах ми бачимо критерії відбору змісту освіти і виховання: в світських творах можна вважати корисним те, що готує юнака до вічного життя і що переходить в це життя.

Намагаючись пояснити, що це за життя, де і як будемо проводити його, святий Василій Великий говорить: ”Якщо хто обійме словом і складе в єдине все щастя людей з часу їх існування, той знайде, що це не можна порівняти ні з найменшою частиною блага того життя, а навпаки того, всі теперішні блага набагато більше відстоять достоїнством від найменшого з тих благ, ніж тінь і сновидіння бідніші від дійсності. Краще сказати, скільки душа у всьому достойніша за тіло, тільки і різниці між цим та іншим життям. В це життя вводить нас, звичайно, Святе Писання, яке створює нас шляхом вчень таємних; однак поки за зростом, не можемо вивчити глибину змісту їх, ми і в інших писаннях, не зовсім від них доднатих, напружуємо на час духовне око, як в деяких тінях”².

Говорячи про Святе Писання, яке створює і вводить в життя вічне, св. Василій Великий визнавав і світські язичницькі науки в деякій мірі корисними для душі. Поки учень за зростом не в змозі зрозуміти глибину і зміст Писання, його красу і солодкість, йому потрібно звернути погляд до світу духовності, “звикнути дивитись на сонце в воді”, направляючи духовне око на нехристиянських письменників, у яких можна багато чому навчитися доброго. Учневі потрібно “збирати нектар” з їх творів, не спокушаючись їх зовнішнім блиском, однак використовуючи їх гідності

¹ Василій Великий, святий. Творения. – М., 1846. – Ч. 4. – С. 346.

² Василій Великий. Творения. – Ч. 4. – С. 346.

з метою свого душевного устрою, відбираючи із них те, що допомагає досягненню вдосконоднання і доброчесності, те, що відповідає істині”.

Святий Василій розглядає твори античних поетів, істориків, філософів, як необхідний етап освіти, який підготовляє до сприйняття християнства. Він рекомендував організувати їх вивчення так, щоб воно служило вихованню моральності, очищення розуму і душі. Під час читання треба звертати увагу, перш за все, на зміст і вчинки, які ведуть до добродійства, і прагнути робити це на практиці. Святий Василій Великий показав на багатьох прикладах із античних авторів, як вони вчать зневаги до багатства і слави, спокійному перенесенню образ, здобуття витривалості і скромності в способі життя¹.

У «Моральних правилах» св. Василій Великий говорив про послух дітей до батьків і про рамки цього послуху. “Діти повинні шанувати батьків, – читаємо в 76 правилі, – і бути слухняними їм в усьому, що не перешкоджає виконання заповіді Божої”². У тому ж правилі ми знаходимо і обов’язки батьків: ”Батьки повинні виховувати дітей у вченні і настановленні Господньому з тихістю і довготерпінням і, скільки зоднажить від них, не давати ніякого приводу до гніву”³.

Займатися вихованням дітей, за святим Василієм, є християнським обов’язком кожного, в тому числі і ченців. В монашому статуті він прописав право приймати в обителі й дітей, однак не для загального виховання, а для приготування до чернечого подвигу. Звісна річ, що обітниця їх мали бути відкладені аж до повноліття. Так, в 292-му правилі короткого статуту записано: ”Батьки, – не дратуйте дітей своїх, а виховуйте їх в наставленні а застереженні Божому (Еф.6, 4), тоді ті, які

¹ Василій Великий, святий. Творения. – М., 1846. – Ч. 4. – С. 348.

² Василій Великий. Творения. – М., 1846. – Ч. 3. – С.486.

³ Цитов. автор. – Ч. 3. – С.486.

приводять дітей, приводять їх з подібною метою і ті, які приймають, впевнені, що можуть їх виховувати у вченні і страху Господньому; тоді нехай зберігається наказ Господа, Який сказав: "Пустіть діток, і не бороніть їм приходити до Мене – бо Царство Небесне ноднажить таким"(Мт. 19, 4). А без такої мети і без такої надії, як розсуджую, і Богу це не угодне і нам не корисне"¹. У монастирях ноднажить облаштовувати спеціальні будинки для дітей (окремо дівчатка, і окремо – хлопчики), а навчати їх мають досвідчені, великодушні, розважливі, випробувані і перевірені настоятелем обителі вчителі. Відвідуючи разом зі старшими молитви, в інший час дітей ноднажить навчати грамоті, вживаючи при цьому тексти з Святого Писання. Замість казок, їм треба розповідати біблійні оповідання. За правильного виховання діти зможуть навчитися добре керувати своїм розумом, увагою, щоб не бути їм розсіяними. Для цього педагог, може вдаватися до найементарнішого – час від часу запитувати, на чому припинили ми розгляд предмету і який його сутнісний зміст... Тому, поки душа ще здатна до освіти, ніжна і, подібно до воску, поступлива, треба невідкладно з самого початку направляти її до постійного управління в добрі, щоби, коли розум сформується, можна було легко прокладати шлях самостійного пошуку і утвердження знань у благочесті. Теж саме й з обітницею – тільки тоді ноднажить складати обітницю дівства, коли вона остаточно утвердиться, як непохитна і така, що виражає власну волю, наміри і переконання"².

Християнську педагогічну лінію у ранньохристиянській богословській думці продовжив святий Григорій Богослов, який, говорячи про виховання і освіту дітей, вважав освіченість першим благом, яким може володіти людина. Через неї вона з юних років

¹ Древние иноческие уставы. – М., 1892. – С. 482.

² Древние иноческие уставы. – С. 484.

запозичає із природи і книг все, що може принести як тимчасову, так і вічну користь¹. Люди, які турбуються, як вони говорять, про поліпшення своєї моральності, однак які не турбуються про просвітлення свого розуму, або, шукаючи тільки знання, не намагаються дбати про моральне самовдоскоконакнення, на думку святого Григорія, подібні на косооких, які “терплять велику незручність, коли самі дивляться, а ще більший сором, коли на них дивляться”². Щоб бути досконалим і в цьому житті, “споживати тамошнє блаженство”, необхідно вдосконалюватись і в словах, і в ділах. Зі словесних наук необхідно запозичати те, що “сприяє нашому любомудрію, тому що потрібна сила і в слові, щоб чітко висловити, що розум представляє. Тому що думка, яка не висловлює себе словом, є рух заціпенілого”. Під “любомудрієм” святий Григорій розумів “відхід від світу, перебування з Богом” по мірі того, як через земне людина підноситься до небесного і через непостійне і скороминуче набуває постійне, що вічно перебуває³. У повчанні юнакам святитель говорить: «Ми мали дружбу із друзями, однак не з поганими, а з ціломудреними, не з задерикуватими, а миролюбними, з якими можна було не без користі зійтися, тому що ми знали, що легше запозичити порок, ніж передати добродіє, так само як легше заразитися хворобою, ніж сповістити іншому своє здоров’я».

Св. Григорій Богослов шанував істинну мудрість, під якою він розумів “життя похвальне, очищене або яке очищується для Бога.” “Перша мудрість, – писав він, – зневажати ту мудрість, яка полягає в одних словах... Не той для мене мудрець, хто мудрий на словах, у кого добре підвішений язик, а душа не навчена,... однак той, хто, хоч небагато говорить про

¹ Григорій Богослов, святитель. Собрание творений. Свято-Троицкая Сергиева Лавра, 1994. – Т. 1. – С. 609.

² Григорій Богослов. Собрание творений. – Т. 1. – С. 610.

³ Там само. – С. 611.

доброчесність, однак багато показує на ділі і життям засвідчує в слові. Для мене краще краса видима, ніж та, яка зображається на слові, краще багатство, яке в руках, ніж те, що уявляється уві сні, краще мудрість, яка не словом сяє, однак та, яка засвідчується ділами”. Шлях очищення є шлях оздоровлення, відновлення цілісності шляхом очищення розумку, бо якщо розум не освічений, або слово слабке, або слух не очищений і тому не вміщує слово; від однієї з цих причин так само, як і від усіх необхідно кульгає істина.

Так у «Слові 3-му» Григорій Богослов виправдовує своє відлучення в Понт після прийняття сану пресвітера і називає причини свого непослуху. Перша причина – його любов до безмовного і усамітненого життя. “Мені здавалося, – писав він, – що краще за все закрити почуття, зрікшись тіла і світу, зібратися в самому собі, без будь-якої потреби не торкаючись ні до чого людського, розмовляючи із самим собою і з Богом, жити вище видимого і носити в собі божественні образи, завжди чисті і не змішані із земними і оманливими, бути і безперестанно робитися істинно чистим відображенням Бога і божественного, набувати уже надією блага майбутнього віку, співжити з Ангелами і, знаходячись ще на землі, залишати землю і підноситись Духом вгору. Якщо хто з вас має цю любов, той зрозуміє, що говорю, і простить тодішній стан мого духу. Однак слова мої не переконують, може, багатьох, а саме всіх тих, кому смішним здається цей спосіб життя, до якого вони не схильні або з власної нерозумності, або тому, що інші проходять його недостойно; підкріплені заздрістю,... вони і добре називають поганим. А від цього неодмінно грішать в одному з двох: або роблять зло, або не вірять добру”¹.

¹ Григорій Богослов. Собрание творений. – Т. 1. – С. 25-26.

Другу причину свого відлучення святий Григорій пояснює так: "Мені соромно було за інших, які, будучи нічим не кращими від інших (якщо не гіршими), з немитими, як говориться, руками, з нечистими душами беруться за найсвятішу справу і, перше, аніж зробитися достойними приступити до священства, вриваються в Святилище, тісняться і штовхаються навколо Святої Трапези, немов би вважаючи цей сан не зразком доброчесності, а засобом до прожиття, не служінням, яке вимагає високої відповідальності, а владою, за яку ноднакжить давати звіт... Однак якщо не в наших силах зупинити зло, то бодай ненавидіти і соромитися його ми мусимо, бо це доднатко не остання ступінь благочестя"¹.

Однак найголовнішою засадою християнської педагогіки, услід за Св. Григорієм, є одночасне розуміння величі мети і усвідомлення своєї немочі в управлінні людськими думами. "Людині, яка ледве вміє бути під начальством, ще, здається, набагато важче, – писав він, – вміти керувати людьми, особливо – мати таке керівництво, як наше, яке засноване на Божому законі і підносить до Бога, в якому, чим більше висоти і достоїнства, тим більше небезпеки навіть для того, хто має розум"². Він реально усвідомлював гріховний нахил людської природи: "Доброчесність не прийнятна для людської природи, як і вогонь для мокрої речовини, однак велика частина людей готові і можуть приймати в себе погане, подібне до тростини, яка по сухості своїй легко загоряється і при вітрі від іскри. Тому, що кожен швидше приймає в себе в більшій мірі малий гріх, ніж високу доброчесність в малій мірі"³. Приступаючи до виправлення людських душ і викорінення пороку з життя пасомих, потрібно боятися, на думку святого Григорія, "стати поганими

¹ Григорій Богослов. – Цит. праця. – С. 26.

² Там само. – С. 27.

³ Там само. – С. 40-41.

живописцями чудової доброчесності, особливо, негідним оригіналом для інших живописців”. “Якби хтось із нас зберіг себе, навіть скільки можна більш чистим від усякого гріха, то не знаю ще, чи достатньо і цього тому, хто готується вчити інших доброчесності? – ставив питання святитель і сам на нього відповідав: ”Кому ввірено це, той не тільки не повинен бути порочним, однак повинен відрізнитися доброчесністю, по заповіді, яка говорить: “Ухиляйся від злого та добре чини”(Пс. 37, 27). Він зобов’язаний не тільки згладжувати в душі своїй погані образи, однак і накопичувати кращі, щоб йому бути кращим за інших в доброчесності. Він повинен не знати навіть міри в добрі і в піднятті до вдосконоднання, вважати не тільки прибутком те, що набуто, скільки втратою те, що не досягнуто, те, що пройшло, завжди звертати в ступінь до вищого і не високо думати про себе, якщо і багатьох перевищує, однак визнавати упущенням, якщо не відповідає в чомусь сану. Йому повинно вимірювати успіхи свої заповіддю, а не прикладом ближніх..., вважати вадою в окремій людині, те, що зроблено нею поганого, заслуговує покарання і суворо карається самим законом, а в начальникові і предстоятелі навіть те, що він не досяг можливої досконалості і не вдосконалюється постійно в добрі, тому що йому потрібно – перевагою своєї доброчесності приваблювати народ до порядку і не силою приборкувати, однак доводити до порядку переконанням. Тому що все, що робиться не добровільно, крім того, що воно насильницьке і не похвальне, ще й не тривке. Навпаки, те, що робиться вільно, те, яке скріплюється вузами сердечної прихильності, і цілком законне, і, разом з тим, надійне”¹.

Усе, що говорив святий Григорій Богослов про начальство над пасомими, може бути віднесено як до вчителів, так і до батьків, яким Бог

¹ Григорій Богослов. Собрание творений. –Т. 1. – С. 29-30.

ввірив людину, яка росте. А правити людиною, на його думку, “є мистецтво з мистецтв і наука з наук”. І якщо людина бере на себе піклування про душу, “яка вийшла від Бога і божественна”, то це можливо для досягнення наступних цілей: “По-перше, щоб душа могла наслідувати небесну славу за подвиг і за боротьбу з земним, і будучи тут спокушена ними, як золото вогнем, отримала очікуване в нагороду за добродієність, а не тільки, як дар Божий. І, звичайно, в тому верх милості Божої, що добро зроблено і нашою особистістю, не тільки всіяне в нас з єством, однак твориться також нашим волевиявленням і рухом свободи, яка схиляється на той чи інший бік. По-друге, щоб душа могла і гірше, потроху відділяючи від дебелисті, приваблювати до себе і підносити вгору, щоб вона стала керівницею для службової речовини і навернувши її на співслужіння Богу, була для тіла тим же, чим Бог є для душі”¹. А для цього необхідно встановити “ноднакжне відношення між душею і тілом, не допускаючи, щоб краще керувалось гіршим, що було б величезною несправедливістю”².

А лікування душ, на думку святого Григорія, стає важчим від того, що це є “боротьба з ворогом, який всередині нас воює і протистоїть, котрий як зброю проти нас використовує нас самих, віддає нас гріховній смерті. А для цього нам потрібні: велика і досконала віра, в великій мірі Господнє сприяння, однак не в малій також, як переконання, і особисте наше прагнення, виражене і дійсно показане словом і ділом». Засоби лікування і виправлення можуть бути найрізноманітнішими зоднакжно як від віку, досвіду, становища в суспільстві, виховання, так і від індивідуальних якостей. “Одних надихає слово, інші виправляються прикладами. Для одних потрібен батіг, а для інших – вуздечка... Для

¹ Григорій Богослов. Собрание творений. – Т. 1. – С. 30.

² Там само. – С. 30.

одних корисна похвала, для інших – докір. Для одних добре і корисне одне, а для інших друге”¹.

Продовжуючи виправдовувати своє відлучення в Понт після рукоположення в пресвітера, святий Григорій Богослов писав: ”Порадившись з самим собою, я розсудив, що тому, хто не знає ані того, що треба говорити, ані того, що треба робити, краще учитися, ніж, не знаючи, вчити. Тому що щасливий той, до кого, хоч в глибокій старості, досягне старчеське слово, яке може принести користь душі, душі, яка ще юна за благочестям. Тому брати на себе працю вчити інших, поки сам ще не навчився достатньо, і як говорить прислів’я. “на великому глиняному посуді вчитися робити горщики”, тобто, над душами інших тренуватися в благочесті, на мою думку, можливо тільки людям неблагородним, якщо вони не відчують свого невігластва і усвідомлюють це, і відважуються на справу”².

Правильне розуміння змісту християнської педагогіки важко уявити без спадщини св. Івана Златоустого – знаменитого проповідника і письменника давньої Церкви, який частіше за всіх своїх сучасників торкається питання про виховання і освіту дітей. Недаремно навіть світські педагоги наголошують, що «якби все зібрати до купи, то вийшов би не один том важливих дидактичних настанов»³.

Між тим, власні думки про виховання святий Іоан Златоустий виклав в “Гоміліях” (бесідах) і в творі «До тих, хто ворогує з тими, котрі заохочують до чернечого життя». Приклад виховної діяльності він бачив в образі Ісуса Христа, Який зійшов до людства, щоб піднести його до

¹ Див.: Кислашко О. Християнська педагогіка. – С. 211.

² Григорій Богослов, святитель. Собрание творений. – Т. 1. – С. 28-29.

³ Дьяконов А. П. Типы высшей богословской школы в древней Церкви III – IV веков. Ученые записки. Издание Российского православного университета имени апостола Иоанна Богослова. – М., 1998. – Вып. 3. – С. 101.

Божества. Вище мистецтво виховання і полягає в тому, щоб спочатку зійти до розуміння того, хто виховується, а потім вже піднести його. Воно приносить велику користь не тільки в справах життєвих, однак і в справах духовних. Як і Христос не одразу відкрив Своє Божество, однак був спочатку визнаний тільки пророком або святою людиною, а тільки пізніше вже в словах і справах люди побачили, Хто Він є, так і вихователь повинен бачити значення цієї мудрості приниження. В слові “До віруючого батька” святий Іоан Златоустий показує, “що непіклування про дітей більше від всіх гріхів і доходить до самого верху нечестя”¹. “Розбещеність дітей, – писав він, – походить не від чого іншого, як від нерозумної прив’язаності батьків до світського: звертаючи увагу тільки на це одне і нічого не бажаючи вважати вище цього, вони вже так, як треба, не піклуються про дітей і їхню душу. Про таких батьків я сказав би, що вони гірші, навіть, дітовбивць. Ті відділяють тіло від душі, а ці і ту і іншу разом штовхають у вогонь геєнський; тій смерті піддаються неминуче, як звичайній необхідності, а її можна було б уникнути, якби не довела до неї самовпевненість батьків”². Йдеться про те, що батьки дозволяють їм робити те, що їх губить. “Горе вам, – написано у Святому Писанні, – що тепер потішаєтеся”(Лк. 6, 25), – бо, в тому числі, подаєте дітям невинуваті підстави для веселощів. “Горе вам, багатіям”(Лк. 6, 24), – а ви використовуєте всі засоби для того, щоб вони розбагатіли. “Горе вам, як усі люди говоритимуть про вас добре” (Лк. 6, 26), – а ви дуже часто витрачаєте весь маєток для людської слави. А ще: “Хто скаже на брата “дурний” – підпадає геєнні вогненній”(Мт. 5, 22), – а ви вважаєте слабкими та боягузливими тих, хто мовчки переносить образи від інших... І не тільки те страшне, що ви вчите (дітей) того, що суперечить заповідям Христовим, однак

¹ Іоанн Златоуст, святий. Полное собрание творений. – М., 1991 – Т. 1. – С. 94.

² Там само. – Т.1. – С. 88.

ще й те, що ви прикриваєте порочність благими іменами. Після цього, як нібито мало цієї неправди, ви і чесноти називаєте протилежними назвами: скромність – невихованістю, тихість – боягузством, справедливість – слабкістю, смирення – підлабузництвом, незлобливість – безсиллям, ніби захищаючи, щоб діти, почувши від інших правдиву назву цих чеснот і пороків, не відійшли від зарази. Бо називання пороків їх справжніми та істинними іменами немало сприяє відверненню від них”¹.

Святитель наполягав, що батьки, які намагаються дати освіту своїм дітям, забувають при цьому про головну науку – любомудріє душі. «Коли душа перебуває в ціломудрії, – пише св. Іоан, – то не велика біда, що мало вправна вона в красномовстві, страшніше набагато, коли вона розбещена якраз тим витонченим словом, тому що порочність підкріплена мистецтвом красномовства спричиняє набагато більшу біду, ніж звичайна неосвіченість”². Таким чином, йшлося не про заперечення необхідності навчання, а про моральну основу освіти і виховання. «Якщо сила переконання полягає в красномовстві, – говорить св. Іван, – і також філософи не переконують жодного тирана, а люди неграмотні і прості оберігають весь всесвіт; таким чином, торжество мудрості ноднакжить звичайним малоработним, а не тим, хто вивчив те чи інше мистецтво. Так, істинна освіта та істинна мудрість є не що інше, як страх Божий. І нехай ніхто не думає, ніби я узаконюю норму, щоб діти залишалися невігласами... Подібно до того, як нерозумно було б бігти і шукати майстрів, які розписують будинки тоді, коли в нього захиталася основа і є небезпека, що завалиться вся будівля, замість того, щоб кликати на допомогу майстрів-архітекторів і будівничих, так і тоді, коли стіни стоять

¹ Иоанн Златоуст. Полное собрание творений. – Т. 1. – С. 91-92.

² Там само. – С. 101.

твердо і міцно, було б нерозумно перешкоджати тому, хто бажає пофарбувати їх»¹.

Поряд із сім'єю християнське виховання в той час втілювали монастирі, які вводили хлопчиків в новий християнський спосіб життя. Святий Іван підкреслював, що не тільки монахам, однак і всім людям необхідно виходити на одну і ту ж висоту: “Саме те і спотворило всесвіт, що ми думаємо, нібито тільки монаху потрібна велика суворість життя, а всім іншим можна жити безпечно. Ні, від усіх нас вимагається однакове любомудріє”². Якщо ж людина приступає до любомудрія в кінці свого життя, то вона використовує весь час на те, щоб посилено омити гріхи, скоєні упродовж життя; на це їй належить витратити усю старість і зусилля, які ще залишаються. Однак дуже часто вона не досягає успіху і в цьому, і відходить з цього світу із залишками ран. А той, хто з молодих років прийняв подвижницький спосіб життя, той не витрачає часу на це і не сидить, лікуючи свої рани, однак з самого початку отримує нагороди і відходить в старості прикрашеним численними вінками.

Багато уваги приділив святий виховній меті педагогіки. “Найкраще виховання не те, коли наперед попускати гріхам отримати верх, а потім намагатися викоренити їх, однак те, коли вживають всіх засобів для того, щоб зробити природу нашу недоступною для них... Якби ми всі засвоїли собі такий спосіб думок і перш за все вели дітей до доброчесності, вважаючи це головною справою, а все інше – додатковим, то тоді звідусіль виходило б стільки добра, що, перераховуючи його тепер, я здався б таким, що перебільшує справу”³. Закликаючи батьків бути батьками “мужніх дітей, будівниками Христоносних храмів,

¹ Иоанн Златоуст. Полное собрание творений. – Т. 1. – С. 102.

² Цит.праця. – С. 109.

³ Там само. – С. 118.

попечителями небесних ратоборців”, святий Іван говорив: “Воістину ми тоді і залишаємося з дітьми своїми, коли віддаємо їх Господу”¹.

Прекрасно проповідував Златоустий про обов’язки батьків щодо виховання своїх дітей. Особливо різко висловлювався він проти розкоші та тодішніх видовищ, які руйнували чесноти і сімейну мораль. Святий Іван говорив у своїх бесідах про те, що кожній людині від початку були дані два вчителі – творіння і совість, які вчили без слів. “Творіння вражає глядачів видом своїм, пробуджує в тих, хто споглядає всесвіт, захоплення його Творцем, а совість шляхом внутрішнього переконання навчає всьому, що потрібно робити; силу її та рішення суду її ми пізнаємо за виразом обличчя. Коли внутрішньо виявляє вона гріх в нас, тоді покриває зовнішній вигляд хвилюванням та великим смутком. Вона робить нас блідими та зніяковілими, коли викриває нас в чомусь ганебному, і хоча голосу совісті ми не чуємо, однак за зовнішнім виглядом бачимо внутрішнє незадоволення її”. Крім цих двох вчителів, Промислом Божим даний ще один вже не безмовний, як перші два, вчитель, однак такий, який діє на нашу душу словом, настановою і порадою. “Хто ж він?” – запитував Златоустий і сам відповідав: “Це – рідний батько кожного. Для того Бог і вложив в батьків любов до нас, щоб в них ми мали наставників в доброчесності. Не одне народження робить батьком, однак добра освіта, і не одне носіння в утробі робить матір’ю, однак добре виховання”². Святий Іван звертав увагу на те, що християнське виховання дітей служить справі спасіння душ батьків. “Дійсно, – писав він, – якщо народжені тобою діти отримають належне виховання і твоїм піклуванням наставлені будуть в доброчесності, то це буде початком і основою твого

¹ Иоанн Златоуст. Полное собрание творений. – Т. 1. – С. 121.

² Иоанн Златоуст, святитель. Полное собрание творений. – М., 1991. – Т. 4. – С. 781.

спасіння, і, крім нагороди за добрі справи, ти отримаєш велику нагороду за їх виховання”¹.

Таким чином, головним твором, у якому Іоан Златоустий теоретично обґрунтував зміст теорії і практики християнського виховання є його уславлені “Гомілії” або Бесіди під загальною назвою «До тих, хто ворогує з тими, котрі заохочують до чернечого життя». У них великий святий дав правдиве розуміння змісту християнської педагогіки, яке веде до обоження, а не просто до наповнення школяра знаннями, які часто-густо можуть бути застосовані ним з неморальною, а, таким чином, й шкідливою для себе самого і суспільства загалом метою.

Формулюючи власне бачення головної мети християнської педагогіки, Іоан Златоустий справедливо найбільше наголошував на вихованні, через що до його спадщини доволі часто апелюють світські педагоги та наставники.

3.2. Вплив святоотцівського розуміння функціональної природи християнської педагогіки на формування сучасної парадигми освіти і виховання

Сучасний світовий порядок є доволі неоднорідним та нестійким, що формує в суспільстві ідеї плюралізму та вседозволеності. Неоднозначність в поняттях, судженнях та вчинках людей часто сприяє біполярному та розмитому розумінню власного призначення та сенсу свого буття в світі, в соціумі, в родині, тощо. Особливо важко в хаотичному світовому порядку знайти свій життєвий орієнтир молодому поколінню, адже в молодому віці складно сформулювати для себе чіткий спектр понять, суджень та позицій, які

¹ Иоанн Златоуст. Полное собрание творений. – Т. 4. – С. 782-783.

дозволили б усвідомити ними власні життєві цінності, переконання, принципи, наміри, бажання, сенс власного існування. Найважче ці категорії вдається досягнути дітям, що обмежені або позбавлені батьківського піклування. Тому важливим фактором у формуванні сенсожиттєвих аспектів молодого покоління є виховання та педагогічна майстерність в роботі із молоддю. Одним із напрямків педагогіки серед представлених сьогодні є християнська педагогіка. «Християнська педагогіка» – дисципліна, що відображає зміст духовного, узагальнюючого, корекційно-виховного досвіду гуманно-релігійної, історично-суспільної спадщини, практично презентує чесноти людини, отримані на зразках Божественного ідеалу, що засвідчені волею Божою в усіх її можливих життєвих вимірах через вищі духовні цінності у зрізах повсякденної християнської культури та благої парадигми світотворення Вседержителя¹. Тому доцільно розглядати педагогіку, як головний чинник на сучасному етапі розвитку суспільства та виховання в учнівської і студентської молоді високої культури, яка здатна формуватися, керуючись загальнолюдськими та християнськими зокрема моральними цінностями.

У сучасній педагогіці існує багато пропозицій і підходів до вирішення проблем виховання і розвитку учнівської молоді. Їх можна трактувати по-різному. Тут варто зазначити роботу професора О. Вишневського, в якій автор глибоко досліджує та розкриває питання проблеми виховання учнівської молоді на християнських засадах. Традиційно християнська стратегія виховання дає відповідь: головним джерелом мотивації позитивної поведінки людини може бути тільки «віра в Бога», що надає сенсу нашому життю і пояснює головну таємницю – Таємницю Буття.

За вченням Біблії, і, відповідно, християнських доктрин, всі добрі і злі вчинки людини походять із її серця. Однак без віри і релігії відчинити двері до нього і щось змінити – неможливо. Зазвичай під «вірою» розуміють

¹ Гасяк О. Релігія як невід’ємна компонента гуманізації освіти і виховання інтелектуальної та духовно зрілої особистості. – С. 86.

певний духовний стан, коли людина готова визнавати дійсним щось таке, що само собою не є очевидним, не може бути засвідченим або доведеним, а, таким чином, – можна піддати сумніву. Віра в Бога, наприклад, це визнання Його існування і непомильності Його Авторитету без доведення Його існування. Поняття віри можна визначити і як переживання, зумовлене відчуттям присутності Вищого Начала, що існує реально, спрямовує наше існування і надає йому сенсу. До віри людина приходить не через раціональне начало, а через інтуїтивне прозріння, через духовне пізнання. Саме тому віра однаково доступна і неписьменному, і вченому. Стан віри залежить як від культури чи освіти людини, так і від духовності та її виховного впливу, перш за все, на молодь, що навчається¹.

Релігія сприяє формуванню молоді через свої засоби: молитва, добро, любов до ближнього, чого нас навчає і виховує християнська доктринальна основа. Вона поєднує в собі вербальні (раціоналістичні), так і позавербальні (містичні) канали взаємодії зі світом, спілкування з Богом через молитву. Утверджуючи віру людини через молитву, релігія цим утворює надійний фундамент моральності і виховання людини. Віруюча людина сприймає мораль для себе, як систему правил життя. Вона вивчає моральність, доброчесність людини, дає правильне розуміння добра і зла. «Релігія виховання – це наука про добро і зло людських учинків або про те, у чому ж добрими чи злими є наші вчинки стосовно певної мети», – як стверджує О. Огірко².

Традиції національного виховання молоді у дусі моралі, високих естетичних чинників, любові до ближнього, що є основою сенсу життя людини, вивчалися багатьма українськими дослідниками, педагогами теоретиками та практиками. Серед них Вишневський О.І., Онищенко В.Д., Вачевський М.В., Євтух М.Б., Огірко О. В., Примаченко Н.М., Жуковський В. М. «У свідомості українців релігія завжди є живим

¹ Шкрібляк М. Повернення до християноцентризму як основа сучасної національної освіти та виховання в Україні. – С.132.

² Кислашко О. Християнська педагогіка / О.П. Кислашко, І. П, Сіданич. – К. : Духовна вісь, 2015. – С. 115.

чинником. Вона глибоко пронизує звичаї та обряди, поєднує суто духовні елементи з національними, громадськими, сімейними та особистими. Взірцем такого поєднання в нашій історії є «Повчання Володимира Мономаха дітям», настанови Отців Церкви, філософія Г. Сковороди та П. Юркевича, вся творчість Т. Шевченка, а в наші дні щонедільні проповіді священнослужителів у храмах під час Літургії чи інших релігійних Богослужінь», – зазначає О. Вишневський¹.

Варто зазначити, що відвідування храму є необхідністю для виховання молоді. Християнські церковнослужителі та педагоги, відзначають, що така потреба виникла у християнських колах ще з часу зародження християнства, з Апостольських Часів. Аби підкреслити важливість такої релігійної практики, храми, вівтарі і святилища зводили, розташовуючи їх у центрі міст, на вершинах гір, на пагорбах, в полях, на островах, тощо. Ця традиція була виявом та бажанням надати сакральності, вищого начала, неподобності тим спорудам, які мали культове призначення. У вихованні молодого покоління це мало значну символічну роль, оскільки такі споруди, завдяки такому розташуванню навіювали певну таємничість і недоступність, і водночас, величність перед дитиною, її юною психікою та здатністю формувати образи, уявою².

Ще одним із символів педагогічного впливу на допомогу формування в підростаючого покоління сенсожиттєвих позицій та цінностей, є прилучення до храмової літургії та молитовної практики. Оцінюючи духотворчу силу природи, життя, науки і релігії, видатний вчений-педагог К. Ушинський стверджує, що «найбільшу формуючу силу у формуванні самоусвідомлення власного буття та значимості його для дитини має церква. Вона зі своїми зовнішніми формами, сповненими глибокого смислу, підносить її на вищий ступінь самосвідомості. Вона промовляє, вчить молитви, розвиває почуття

¹ Вишневський О. Педагогічні ідеї та принципи в патристичній традиції // Освіта України. – Дрогобич: Освітня ліга, 2016. – С. 57. (=С. 52 – 61.

² Кислашко О. Християнська педагогіка. – С. 117.

дитини до милосердя, доброти, поваги до іншого, що і є, безумовно, основою, сенсом християнського життя підростаючого покоління¹.

Не можна не оминати той факт, що трактування віри в Бога, як передумови виховання християнської моральності молоді, формує практичні проблеми стосунків системи державної та церковної освіти. В їх основі лежить виховання дитини за різними підходами, методами, джерельною базою, неврахування особливостей релігійних традицій або їх відсутності, особливостей духовного складу народу, певних потреб окремо кожної дитини. Проте, християнська педагогіка акцентує свою увагу саме на християн, яким не потрібно доводити існування Бога, або спростовувати те, що Бога не існує. Віруюча людина, втому числі і в юнацькому віці, сприймає мораль для себе, як імператив. Моральність, що не підтримується вірою в Бога, завжди виявляє тенденцію до занепаду. Християнська релігія добре адаптована до соціального життя. Вона визнає усю систему вартостей національного виховання і органічно доповнює людину високими моральними сенсожиттєвими цінностями².

За твердженням Огірка О., сьогодні все більше українських учених-педагогів усвідомлює і визнає, що християнські цінності, християнські морально-духовні засади – це порятунок нації. Важливою передумовою виховання освіти та навчання підростаючого покоління на християнських духовно-моральних засадах є давня християнська традиція в Україні, яка впродовж століть продемонструвала свою високу життєвість в поєднанні із сучасними технологіями та засобами, якими володіє людство. Така інтеграція та взаємозв'язок дасть змогу максимально ефективно впроваджувати християнську педагогічну складову серед сучасної молоді. На цьому наголошує, зокрема і М. Шкрібляк, обґрунтовуючи концепцію повернення української національної освіти до християноцентризму як її фундаментальної

¹ Ушинский К. Д. Собрание неизданных сочинений. Материалы для педагогической антропологии и материалы для биографии. – СПб., 1908. – С. 143.

² Див.: Вишенський О. Педагогічні ідеї та принципи в патристичній традиції. – С. 58.

основи¹. Цей підхід полягає в тому, що у процесі навчання учнів чи студентів учитель завжди може привести приклади, які матимуть виховний характер, побудований на євангельських настановах та оповідях. Доцільно навести приклад для виховання учнівської молоді, використовуючи відповідні фрагменти із Біблії, наприклад про індивідуальність, талановитість кожної дитини, про її особливу місію, сенс її земного життя, що полягає передусім у спасінні себе самого і ближнього, служачи для нього добрим прикладом.

Велика заслуга та значення у вихованні молоді, що базується на християнських доктринах, належить родині. Родина, через завдання духовно-морального виховання підростаючого покоління, бере участь у справі Самого Творця, де «народження є продовженням створення». Батьки, від імені Бога, допомагають дітям в досягненні мети, задуманої через Творця. Тому завдання вихованню, яке перш за все покладене на батьків, є дуже важливим обов'язком, занедбання якого може дуже істотно вплинути на майбутнє людини. Про це, приміром, виразно наголошено в Декларації про християнське виховання «*Gravissimum educationis*» II Ватиканського Собору (1962-1965 рр.), де йдеться про те, що оскільки всі люди, незоднакжно від їх походження, становища і віку, володіють гідністю особи, у них є невід'ємне право на виховання, відповідне особливе ставлення до кожного з них, здійснюване стосовно їх характеру, статі, культури і батьківських традицій, однак в той же час відкрите братерському спілкуванню з іншими народами, щоб заохочувалася справжня єдність і мир на Землі. Цій проблемі значну увагу відведено у соціальній доктрині УПЦ Київського Патріархату, що стала основою для канонічного оформлення Помісної Православної Церкви України, проголошеної на Київському Об'єднавчому соборі 15 грудня 2018 р.

¹ Шкрібляк М. Повернення до християноцентризму як основа сучасної національної освіти та виховання в Україні / М. Шкрібляк // Аксіосфера освіти : історичні тенденції та пріоритети сьогодення : колективна монографія / за ред. члена-кореспондента НАПН України В. Балуха. – Чернівці: ЧНУ імені Ю. Федьковича, 2018. – С.128 – 146.

Справжнє ж виховання прагне до формування людської особи, враховуючи її вищу мету і в той же час благо того суспільства, членом якого є людина і в якому вона, ставши дорослою, виконуватиме певні обов'язки. Така позиція церкви дає чітке аргументування того, якою вартісною є педагогічна функція сім'ї щодо дитини, і якою є виховна роль структури сім'ї в формуванні ціннісних сенсобуттєвих орієнтирів в житті молодого покоління загалом.

Таким чином, визначення основ християнської духовності, певних орієнтирів на шляху навчання і виховання учнівської та студентської молоді свідчить, що досить ефективним способом виховання молоді, формування цінностей та усвідомлення унікальності, значимості, сенсу власного життя, є християнство та християнські моральні засади в аспектах життя, суспільної діяльності, етикеті, спілкуванні, співжитті в суспільстві, тощо. Від початку цивілізації виникла гостра необхідність знайти те цілісне і тверде обґрунтування можливості і здатності побудови особистого і суспільного процесу виховання. З часом цей процес утвердився і набрав ясних форм і різних напрямків. Сьогодні ми маємо можливість пізнавати і усвідомлювати, якими цінностями керувалися наші попередники при визначенні пріоритетів педагогіки, наскільки важливою є структура сім'ї у вихованні підростаючого покоління та формуванні у дітей сенсобуттєвих принципів, усвідомлення власної особливої місії на Землі, важливості та цінності власного життя, суспільної користі та самопожертви на благо інших. Всі ці аспекти свідчать про те, що християнська педагогіка є однією із важливих підвалин у формуванні сенсу життя молодого покоління.

Усвідомлення важливості залучення християнської педагогічної компоненти у освітній процес тільки доводить актуальність святоотцівської дидактики, а, таким чином, об'єктивно обумовлює актуалізацію доцільності засвоєння настанов ранньохристиянських мислителів і апологетів, які наголошували на сотеріологічному змісті освіти і виховання.

Особливо актуальною ці дидактичні ідеї та принципи є сьогодні, коли українська національна система прагне звільнитися від матеріалістичного

реліктового впливу та секуляризаційної закваски, ставши на шлях кардинальних реформ, незаперечним наслідком яких має стати повернення релігійно-богословської освіти у навчально-освітній процес в Україні.

ВИСНОВКИ

Таким чином, підсумовуючи результати магістерського дослідження та узагальнюючи здійснене нами дослідження провідних засад становлення і розвитку християнської педагогіки, що припало на епоху «золотого віку» патристики або у більш ширшому контексті на добу раннього середньовіччя, можна зробити такі висновки.

1. Теоретичне, а в нашому розумінні, ідейно-богословське обґрунтування фундаментальних засад християнської педагогіки в її функціональних формах і аксіологічних виявах базується на Священному Писанні та Священному Переданні і, зокрема, на давній християнській літературі періоду Мужів Апостольських, творах ранніх християнських мислителів-апологетів та вченні отців і вчителів Церкви.

У зв'язку з цим аксіологічне тлумачення природи та цілей педагогіки у ранньохристиянській богословській думці мало на собі відбиток старозавітної соціально-релігійної та морально-етичної традиції освіти і виховання. Однак з формуванням канону Святого Письма Нового завіту, формуванням канонічної

структури Церкви Христової, а відтак і патристичного корпусу християнської науки, богословське тлумачення дидактичного потенціалу педагогіки еволюціонувало. Визначальними пріоритетами теорії і практики освіти та виховання стали Євангельські настанови Ісуса Христа та вчення святих Апостолів, що забезпечило педагогіці зміну релігійно-дидактичної парадигми від суворого учительства і моралізаторства до агапічного служіння.

2. Найвагоміший вплив на формування ранньохристиянської науково-освітньої та навчальної парадигми справили, поза будь-яким сумнівом, святі отці Церкви, серед яких Афанасій Великий (Олександрійський), Василій Великий, Іоан Златоустий, а перед ними Оріген, Тертуліан, Полікарп Смирнський, Климент Александрійський та ін.

Розробляючи доктрину християнського віровчення та літургіку Церкви, вони торкалися всіх складових духовно-релігійного життя віруючих і підпорядковували усю світоглядну та віроповчальну систему одній неперехідній меті – спасінню. А тому й педагогіка у їхній уяві постала як своєрідний і дуже важливий інструмент досягнення цієї цілі нарівня із суто релігійним досвідом Богопізнання. Звідси й така яскраво виражена Євангельська націленість дидактичної парадигми освіти і виховання як періоду Мужів апостольських, так отців і вчителів Церкви, духовно-інтелектуальна діяльність і служіння яких припадає на раннє середньовіччя. Змістове наповнення теорії та практики святими отцями Церкви зумовило не тільки кардинальну переоцінку морально-виховного потенціалу світських, а насправді язичницьких, а також і старозавітних засад педагогіки, й ознаменувало новий етап у формуванні та кристалізації євангельського образу учителя й учня, що, по суті, й сьогодні складає основу християнської педагогіки, яку, на жаль, намагаються витіснити на периферію сучасні секулярні системи та моделі освіти і виховання.

3. Провідні ідеї та методологічні засади християнської освіти і виховання, сформовані у період «золотого віку» патристики, довели не тільки свій вагомий

морально-ціннісний потенціал, а й понад часовість. Вплив святоотцівського розуміння функціональної природи християнської педагогіки натільки глибокий і всеохопний, що більшість сучасних педагогів і, навіть, не педагогів, а тих, хто в силу свого соціального покликання зобов'язаний здійснювати освітню та гуманітарну політику, наполягають на тому що найефективнішими засобами і методами дидактики є християнська педагогіка.

І це – справедливо, адже тільки християнська педагогіка з її теоцентризмом, євангельською мораллю, вченням про божественне покликання людини, надають педагогіці не тільки цілісного характеру, розкриваючи її глибинну сутність і внутрішній аксіологічний, а й сотеріологічний потенціал, без чого ця педагогіка є безсеновим заняттям, або ж у кращому випадку грою в «учителя» й «учня».

4. Християнські апологети, обґрунтовуючи теорію і практику навчання і виховання, наголошували не тільки на антропоцентризмі навчально-освітнього й виховного процесу, не тільки на їх гуманізації чи гуманітаризації, як це ми спостерігаємо сьогодні, коли все зводиться тільки до штучного нарощення кількості навчальних предметів відповідного циклу. Вони наполягали на такій навчально-освітній парадигмі, яка б забезпечувала підпорядкування усіх компонентів освіти і виховання одній єдиній меті та ідеї – набуттю усіма суб'єктами навчально-освітнього процесу подоби Божої, що полягає у святості і правді. Таким чином, без християнської педагогіки, яка навчає нас розуміти, що у світі все відбувається під дією Його всемогутнього і вседосконалого Промислу (Мт. 6, 26), ми не навчимо тих, кого нам довірено за покликанням на виховання дякувати за всі ті блага, які віками створював український народ, щоби прославити своїми здобутками Творця і щоби самому йому бути впізнаним серед інших народів за його дивними і величними в очах Божих ділами.

5. Для цього нам належить виховувати молодь, а головне – дошкільнят і школярів так, щоб запевнити їх в тому, що їхнє основне покликання – бути

співтворцями Богові і, передусім, щодо влаштування свого власного життя, а таким чином, й родинного та суспільного буття. Так, щоб утвердити їх у переконанні, що Бог любить увесь світ, всіх людей, а «дітей віри» береже більше, аніж мати своїх дітей, що Він пасе нас (Пс. 22, 1) і веде нас, покірних, до правди і навчає нас, лагідних, шляхів Своїх (Пс. 24, 9), що Господь – Просвіта наша й Пристановище (Пс. 26, 1).

Водночас, ми мусимо бути свідомі того, що реалізувати цю парадигму доволі складно, оскільки, на жаль, поки що немає цілісної державницької візії та стратегії духовно-морального виховання підростаючого покоління.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Біблія. Книги Священного Писання Старого та Нового Завіту. – К. : Видання Київської Патріархії Української Православної Церкви Київського Патріархату, 2009. – 1387 с.
2. Августин Блаженный. О граде Божием / Блаженный Августин. – Москва: Изд. Спасо-Преображенского Валаамского Ставропигиального монастыря, 1994. – 406 с.
3. Александрийская богословская школа [Интернет-ресурс]. – Режим доступа: <http://mstud.org/geography/a/alexandr/school.htm> (назва з екрану).
4. Амвросий Медиоланский, святитель. О должностях. – М.: Изд. Императорской научной академии, 1776. – 142 с.
5. Антология педагогической мысли христианского средневековья. – М., 1994. – Т.1. – 548 с.
6. Бенедикт XVI. Послання на XLV Всесвітній день миру 1 січня 2012 р. – Ватикан, 2011. – 7 с.
7. Болотов, В. В. Лекции по истории древней церкви (в 4-х т.). – Т. II : История церкви в период Константина В. [под ред. Бриллиантова А.] – СПб. : Тип. М. Меркушева, 1910. – 474 с.
8. Боришевський М. Ю. Виховання духовності особистості / М. Й. Боришевський, Л. І. Пилипенко, О. І. Пенькова та ін. – Кіровоград: ІМЕКС-Лтд, 2013. – 104 с.
9. Василий Великий, святитель. Творения. – М., 1846. – Ч. 3. – 382 с.; Ч. 4. – 346 с.; Ч. 5. – 431 с.

10. Великий Василій. Гомілії / Василій Великий / Перекл. з давньогрецької Л. Звонської. – Львів: Свічадо, 2006. – 312 с.
11. Вишенський О. Педагогічні ідеї та принципи в патристичній традиції // Освіта України. – Дрогобич: Освітнянська ліга, 2016. – С. 52 – 61.
12. Вишневський О.І. Теоретичні основи сучасної української педагогіки. Посібник для студентів ВНЗ. – Дрогобич, 2006. – 167 с.
13. Гасяк О. Релігія як невід’ємна компонента гуманізації освіти і виховання інтелектуальної та духовно зрілої особистості / О. Гасяк, М. Шкрібляк // Науковий вісник Чернівецького університету: Збірник наукових праць. Філософія. – Чернівці: Рута, 2008. – Вип. 389-390. – С. 83-87.
14. Григорій Богослов, святий. Собрание творений. Свято-Троицкая Сергиева Лавра, 1994. – Т. 1. – 832 с.; Т. 2. – 686 с.
15. Дернов А. А. Методика Закона Божия. – СПб., 1913. – 164 с.
16. Доброклонский А. Александрийская образованность как сфера, благоприятствующая происхождению Однакксандрийской школы. – М., 1880. – 282 с.
17. Документи Другого Ватиканського Собору: конституції, декрети, декларації. – Львів: Свічадо, 1996. – 710 с.
18. Древние иноческие уставы. – М., 1892. – 907 с.
19. Дьяконов А. П. Типы высшей богословской школы в древней Церкви III – IV веков. Ученые записки. Издание Российского православного университета имени апостола Иоанна Богослова. – М., 1998. – Вып. 3. – С. 98 – 127.
20. Зеньковский В., протоиерей. Педагогика. – М., 1966. – 312 с.
21. Зеньковский В., протоиерей. Проблемы воспитания в свете христианской антропологии. – М., 1993. – 434 с.
22. Золотоустий Йоан. Про священство / Йоан Золотоустий. – Львів: Свічадо, 2015. – 160 с.
23. Иероним, блаженный. Творения. – М., 1991. – Т. 2. – 458 с.; Т. 3. – 467 с.
24. Ильин И. А. Собрание сочинений. – М., 1994. – Т. 3. – 386 с.
25. Иоанн Златоуст, святий. Полное собрание творений. – М., 1991 – Т. 1. – 524 с.; Т. 3. – 612 с.; Т. 4. – 482 с.
26. Карасева С. Г. Философские основания рассмотрения религии / С. Г. Карасева // Философия и основания науки / научный журнал. – 2009. – № 1/2. – С. 32–37.
27. Кибардин Н. Система педагогики по творениям блаженного Августина. Казань, 1911. – 348 с.
28. Киприан (Керн), архимандрит. Золотой век святоотеческой письменности. – М., 1995. – 528 с.
29. Кирилл Иерусалимский, св. Огласительные слова. – СПб., 1911. – 578 с.
30. Кислашко О. П., Сіданіч І. П. Християнська педагогіка: навч. посіб. / О. П. Кислашко, І. П. Сіданіч. – К. : Духовна вісь, 2015. – 510 с.
31. Климент Олександрійский. Педагог. – М., 1996.

- 32.Климент Олександрійський. Стромати / Климент Олександрійський; під редакцією Святійшого Патріарха Київського і всієї Руси-України Філарета... – К. : Видавничий відділ УПЦ Київського Патріархату, 2012. – 847, [1] с.
- 33.Ліствицник Йоан. Ліствиця духовна. Святі преподобні отці Варсануфій та Йоан. Про подвиги та боротьбу з пристрастями. Святий авва Доротеї. Подвижницькі настанови / Пер. з рос. Дам'яна Кічі. – Львів: Місіонер, 2002. – 185 с.
- 34.Лосский В. Н. Боговидение. – М., 1995. – 309 с.
- 35.Лосский В. Н. Очерк мистического богословия Восточной Церкви. Догматическое богословие. – М., 1991. – 520 с.
- 36.Мейендорф И., протоиерей. Введение в святоотеческое богословие. Нью-Йорк, 1985.
- 37.Миролюбов Н. Педагогические воззрения святых отцов и учителей Церкви. – Харьков, 1900. – 438 с.
- 38.Ничипоров Б., протоиерей. Введение в христианскую психологию. – М., 1994. – 524 с.
- 39.Огірко О. В. Християнська педагогіка. – Навчальний посібник. – Львів: Львівський інститут МАУП, 2003. – 111 с.
- 40.Ориген. О началах. – Казань, 1899. – 294 с.
- 41.Ортинський І. Християнство в його виявах і сучасних проблемах. Вибрані твори / отець Іван Ортинський / Упоряд., наук. ред. і авт. вступ. ст. А. Колодний / Серія «Мислителі української діаспори». – К.: УАР, 2014. – 905 с.
- 42.Отцы и учителя Церкви III века. – М., 1996. – Т. 1. – 396 с.; Т. 2. – 453 с.
- 43.Пестов Н. Е. Современная практика православного благочестия. – СПб., 1996. – Т. 4. – 438 с.
- 44.Петровский А.В. Вопросы истории и теории психологии. – М., 1984. – 298 с.
- 45.Писания мужей апостольских. – Рига: Христианская мысль, 1992. – 517 с.
- 46.Постанова «Про державне замовлення на підготовку фахівців, наукових, науково-педагогічних та робітничих кадрів, на підвищення кваліфікації і перепідготовку кадрів у 2017 році» від 12 липня 2017 р. № 511 [Інтернет-ресурс]. – Режим доступу: <https://www.kmu.gov.ua/ua/npas/250154826>
- 47.Реверсов И. Апологеты. Защитники христианства. / Реверсов И. – СПб.: Сатисъ, 2002. – 436 с.
- 48.Ренан Э. Христианская церковь. Царствование Андриана и Антонина Благочестивого. – 117-161 гг. – М.: ТЕРРА-TERRA, 1991. – 303 с.
- 49.Сагарада А. И., Сидоров А. И. Антиохийская богословская школа и ее представители. Ученые записки Российского православного университета имени апостола Иоанна Богослова. – М., 1998. – Вып. 3. – С. 202 – 218.

50. Святой царь и пророк Давид Псалмопевец. – [Интернет-ресурс]. – Режим доступу: <http://matronamoskov.cerkov.ru/2015/01/11/svyatoj-car-i-prorok-david-psalmopec/> (назва з екрану).
51. Серафим (Роуз), иеромонах. Православное воспитание и окружающий мир. – М., 1993. – [Текст]. – Режим доступу: http://www.verappravoslavnya.ru/?Serafim_Rouz_Chelovek_protiv_Boga (назва з екрану).
52. Симчич М. Основи християнського виховання / протоієрей Миколай Симчич. – Глибока: Благодатний вогонь, 2015. – 160 с.
53. Тацит. Диалог. Диоднактика как теория образования в ее отношениях к социологии и истории образования. М., 1904.
54. Ушинский К. Д. Собрание неизданных сочинений. Материалы для педагогической антропологии и материалы для биографии. – СПб., 1908. – С. 142-143.
55. Ушинский К. Д. О нравственном элементе в русском воспитании / Константин Дмитриевич Ушинский // Собрание сочинений. – Москва: Издательство академии педнаук РСФСР. – 1945. – Т. 2. – С. 42 – 488.
56. Феофан Затворник, святитель. Небесный над нами покров святых. – М., 1900. – 102 с.
57. Феофан Затворник, святитель. Путь ко спасению. – М., 1899. – 90 с.
58. Флоровский Г., протоиерей. Восточные отцы IV в. – Париж, 1931. – 715 с.
59. Флоровский Г., протоиерей. Пути русского богословия. – Вильнюс, 1991. – 600 с.
60. Хоружа Л., Киричок В. Духовно-моральне виховання школярів в Україні: досвід та шляхи вдосконалння // Рідна школа. – К. : Преса, 2013. – С. 26 – 32.
61. Шкрібляк М. В. Стратегія співпраці Церкви і соціуму як невід’ємна компонента національної концепції розвитку громадянського суспільства / М. В. Шкрібляк // Освіта і життєвий світ особистості: європейський досвід і українські реалії : мат. Міжн. наук.-практ. інтернет-конф. 23-24 квітня 2015 р. / За заг. ред. проф. Докаша В. І. – Чернівці : Чернівецький нац. ун-т, 2015. – С. 192 – 197.
62. Шкрібляк М. В. Філософська та богословська освіта у структурі національної навчально-освітньої парадигми: сучасні можливості і перспективи розвитку / Микола Шкрібляк // Суспільство, держава і церква у спектрі міждисциплінарних досліджень : зб. матеріалів всеукр. наук.-практ. конференції (Хмельницький, 9 – 10 вересня 2016 р.). – Хмельницький: ХНУ, 2016. – С. 107 – 112.
63. Шкрібляк М. Повернення до християноцентризму як основа сучасної національної освіти та виховання в Україні / М. Шкрібляк // Аксіосфера освіти : історичні тенденції та пріоритети сьогодення : колективна монографія / за ред. члена-кореспондента НАПН України В. Балуха. – Чернівці: ЧНУ імені Ю. Федьковича, 2018. – С.128 – 146.

- 64.Щербань М. Сучасна українська богословська освіта: від радянських рудиментів до європейських підходів // Освіта і життєвий світ особистості: європейський досвід і українські реалії: матеріали Міжнар. наук.-практ. Інтернет-конф. 23-24 квітня 2015 р. / за заг. ред. Докаша В.І. – Чернівці: Чернівецький нац. ун-т, 2015. – С. 94-101.